

BOŻENA POPIOŁEK

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Instytut Historii i Archiwistyki

ORCID 0000-0003-2545-5530

URSZULA KICIŃSKA

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Instytut Historii i Archiwistyki

ORCID 0000-0002-7967-5312

ANNA PENKAŁA-JASTRZĘBSKA

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Instytut Historii i Archiwistyki

ORCID 0000-0001-6386-8139

Kobiety dwór magnacki w Rzeczypospolitej w XVIII wieku. Ludzie, struktura, podstawy finansowe*

The Women's Magnate Court in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Eighteenth Century. People, Structure, and Financial Basis

Abstract

The turn of the eighteenth century in the Commonwealth was characterized by a significant increase in the activity of noble women in many areas of public life. Women increasingly became patrons, mentors, and benefactors for many people gathered around their courts. The role of women in organizing the court structure is still poorly recognized and has been neglected for years in Polish research, which covers this topic to a limited extent. Too little attention is paid to sources generated by women, even though they constitute valuable material for studying social ties, client relations, educational activities, and economic initiatives. These sources illustrate that women were remarkable organizers, actively shaping their environment and intentionally managing the financial resources necessary for the operation of their courts. The human element plays a crucial role in the structure of women's courts. The people – officials, court servants, clerks, lay clients, and artisans employed at the court – were essential to the functioning of both men's and women's noble courts. The individuals associated with the court can be categorized into two groups. The first group consisted of people directly gathered around their benefactress, including court officials, specialized court servants, and women's quarters. Their primary goal was to ensure the daily operations of the manor, manage the kitchen, and procure valuable and luxurious items showcasing the lady's or lord's

* Artykuł powstał w ramach badań nad projektem finansowanym przez Narodowe Centrum Nauki nr UMO 2021/41/B/HS3/00253 pt. „Kobiety dwór szlachecki w Rzeczypospolitej w czasach saskich. Struktura, ludzie, kultura, funkcje”.

wealth and uniqueness. The second group comprised individuals responsible for managing goods and overseeing the manor's farms, such as latifundial officials, estate administrators, and farm workers. There was freedom in the movement of people and promotions between these two groups. Maintaining the manor was expensive and required efficient administration. Hence, the appropriate selection of court service and officials allowed for the proper development of a given court environment regarding economics, culture, and customs.

Słowa kluczowe: dwór prywatny, kobiety, magnacki dwór kobiecy, Rzeczpospolita, XVIII w.

Keywords: court, women, magnate women's court, Polish-Lithuanian Commonwealth, 18th century

WSTĘP

Przełom XVII i XVIII w. charakteryzował się znacznym wzrostem aktywności publicznej kobiet wywodzących się z elitarnych kręgów społecznych, na co niewątpliwie wpływały przemiany mentalne i postępująca emancypacja kobiet¹.

¹ Zagadnienie aktywności magnatek w życiu publicznym coraz częściej podejmowane jest w badaniach naukowych, czego pokłosiem stała się obszerna już literatura na ten temat: B. Popiołek, *Królowa bez korony. Studium z życia i działalności Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej ok. 1669–1729*, Kraków 1996; tamże, *Radziwiłłówny w czasach saskich*, w: *Radziwiłłowie. Obrazy literackie, biografie, świadectwa historyczne*, red. K. Stępnik, Lublin 2003, s. 347–348; B. Popiołek, *Między przestrzenią domową a wielką polityką. Aktywność publiczna kobiet w czasach saskich*, w: *Drogi kobiet do polityki (na przestrzeni XVIII–XXI wieku)*, red. T. Kulak, M. Dajnowicz, Wrocław 2016, s. 27–43; B. Popiołek, *Kobiecy świat w czasach Augusta II. Studia nad mentalnością kobiet z kręgów szlacheckich*, wyd. 2 poszerzone, Kraków 2018; J. Rudnicka, *Maria z Kątskich Potocka jako tłumaczka Moliera*, w: *Między barokiem a oświeceniem. Nowe spojrzenie na czasy saskie*, red. K. Stasiewicz, S. Achremczyk, Olsztyn 1996, s. 285–296; *Publiczna przestrzeń kobiet. Obrazy dawne i nowe*, red. E. Pakszys, W. Heller, Poznań 1999; J. Kowalik, *Maria z Kątskich Potocka (ok. 1720–1768): przyczynek do życia kulturalnego w Radzynie w II połowie XVIII wieku*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, 2001, 1, s. 35–46; I. Kulesza-Woroniecka, *Aktywność arystokratek w XVIII wieku*, w: *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, współpr. E. Dubas-Urwanowicz, P. Guzowski, Białystok 2003, s. 629–638; J. Skrabski, *Działalność artystyczna Barbary z Duninów Sanguszkowej*, w: *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. 8: *Fundator i dzieło w sztuce nowożytnej*, red. J. Lileyko, I. Rolska-Boruch, Lublin 2007, s. 233–242; A. Słaby, *Szlachcianki na politycznej scenie czasów saskich – polityka czy obrona interesów domowych?*, w: *Wnuczki Pandory. Kobieta w społeczeństwie od starożytności do współczesności*, red. A. Głowacka-Penczyńska, K. Grysińska-Jarmuła, M. Opióła-Cegiełka, Bydgoszcz 2016, s. 71–83; M. Butkiewicz, *Barbara z Duninów Sanguszkowa jako mecenas w schyłkowej epoce polskiego baroku*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, 34, 2015, 1, s. 105–122; U. Kicińska, *Political Activity of Widows as an Example of Shaping Cliental Dependencies in the Second Half of the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, „Theatrum Historiae”, 2019, 24, s. 41–53; A. Kucharski, *Aktywność polityczna i kulturalna kobiet w świetle rękopiśmiennej i drukowanej prasy polskiego oświecenia (XVIII w.)*, „Studia Historica Gedanensia”, 14, 2023, s. 70–96. Warto również zwrócić uwagę na szerokie badania prowadzone nad historią kobiet w Polsce z innych stanów – mieszczanek czy chłopiek. Zob. m.in.: A. Karpiński, *Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*, Warszawa 1995; C. Kukło, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku*

Kontakty z dworem królewskim Sobieskich i Wettynów i kulturą francuską, a także silna pozycja prawna kobiet w dawnej Rzeczypospolitej przyczyniły się niewątpliwie do postępujących w XVIII w. przewartościowań społecznych². Kobiety coraz częściej stawały się patronkami, mentorkami i dobrodziejkami dla wielu osób skupionych wokół ich dworów³. Ukazanie specyfiki magnackiego dworu kobiecego stanowi

Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne, Białystok 1998; tenże, *Parę uwag na marginesie przeglądu stanu badań nad historią kobiet w Polsce przedrozbiorowej*, w: *Dzieje kobiet w Polsce. Dyskusja wokół przyszłej syntezy*, red. K.A. Makowski, Poznań 2014, s. 161–175; C. Kukło, *Jedność czy wielość przestrzeni kobiecych i męskich ognisk domowych w miastach i miasteczkach Polski przedrozbiorowej?*, w: *Kobieta i mężczyzna: jedna przestrzeń – dwa światy*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Warszawa 2015, s. 131–142; C. Kukło, *Badania nad historią kobiet w Polsce XVI–XVIII wieku w latach 2011–2020. Niezmienna atrakcyjność, ale czy nowe pytania?*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica”, 107, 2020, s. 13–57. W perspektywie zmian demograficznych, społecznych i kulturowych warto również odnotować prace ośrodka białostockiego kierowanego przez Cezarego Kukłę, dotyczące kwestii przewartościowań w obrębie dawnej rodziny. Zob. m.in.: C. Kukło, *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*, Białystok 1991; *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, red. C. Kukło, Warszawa 2008; *Rodzina, gospodarstwo domowe i pokrewieństwo na ziemiach polskich w perspektywie historycznej – ciągłość czy zmiana?*, red. C. Kukło, Warszawa 2012; *Studies on Family and Household in Preindustrial Poland*, red. C. Kukło, P. Guzowski, Białystok 2015; *Rodzina i jej gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w geografii europejskich struktur rodzinnych do połowy XX wieku*, red. C. Kukło, P. Guzowski, Białystok 2019; P. Guzowski, *Rodzina szlachecka w Polsce przedrozbiorowej. Studium demograficzne*, Białystok 2019. Zob. też: *Kobieta i mężczyzna: jedna przestrzeń – dwa światy*; A. Jakuboszczak, *Rodzina i rodzinność szlachcianek wielkopolskich w XVIII wieku. Perspektywa kobieca*, Poznań 2016.

² Zob. m.in.: K. Kuras, *Transfer kulturowy. Histoire croisée, entangled history i mobilność kulturowa w badaniach nad dworami królewskimi epoki nowożytnej*, „Historyka. Studia Metodologiczne”, 51, 2021, s. 433–452; też, *Mechanizmy wymiany kulturowej pomiędzy dworami w epoce wczesnonowożytnej*, w: *Człowiek twórcą historii, t. 2: Rzeczpospolita polsko-litewska w Europie wczesnonowożytnej*, red. C. Kukło, W. Walczak, Białystok 2024, s. 275–292. Zob. też: A. Penkała-Jastrzębska, *Noble Matrimonial Policy at the Royal Court in Dresden during the Reign of King Augustus the Strong (1697–1733): Public Affairs, Private Interests*, „The Court Historian”, 28, 2023, 1, s. 80–95; *Monarchs' Court – Private Court. The Evolution of the Court Structure from the Middle Ages to the End of the 18th Century*, red. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Penkała-Jastrzębska, Kraków 2024;

³ T. Kondratiuk, *Mecenat Anny z Sanguszków Radziwiłłowej*, Biała Podlaska 1986; B. Popiołek, „Forteca w białogłowskich rękach” – kobiety fundatorki i administratorki zamków i dóbr w czasach saskich, w: *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa 2002, s. 580–589; B. Popiołek, *Magdalena z Tarłów Lubomirska (zm. 1728), wojewodzina krakowska. Próba biografii*, „Krakowskie Studia Małopolskie”, 2013, 18, s. 434–453; B. Popiołek, U. Kicińska, *Panie Zamoyskie: Anna Franciszka z Gnińskich Zamoyska, Teresa z Potockich i Urszula z Kalińskich – okruciny biografii w świetle korespondencji i aktów ostatniej woli*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 65, 2017, 1, s. 19–38; B. Popiołek, *Elżbieta z Lubomirskich Sieniawska (ok. 1669–1729). Polityk – fundator – patron*, w: *Elżbieta z Lubomirskich Sieniawska. Królowa bez korony*, red. K. Morawski, K. Pyzel, Warszawa 2020, s. 12–33; B. Popiołek, *Benefactresses and Clients. Women's Patronage and Clientelism in the Saxon Era*, Warszawa 2020; też, *Rola kobiet w kształtowaniu polityki matrymonialnej rodzin szlacheckich w XVII–XVIII wieku*, w: *Jednostka, rodzina i struktury społeczne w perspektywie historycznej. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Cezaremu Kukli z okazji 45-lecia pracy naukowej*, red. P. Łozowski, R. Poniat, Białystok 2022, s. 399–411.

zatem istotny krok w badaniach nad działalnością magnaterii oraz szlachty w Rzeczypospolitej w XVIII w.⁴ Rola kobiet w organizowaniu struktury dworskiej jest ciągle dość słabo rozpoznana. Badania w tym zakresie prowadziły m.in.: Urszula Augustyniak⁵, Agnieszka Słaby⁶, Agnieszka Jakuboszczak⁷, Jolanta Sawicka-Jurek⁸, Iwona Woroniecka-Kulesza⁹, Bożena Popiołek¹⁰, Urszula Kicińska¹¹, Anna Penkała-Jastrzębska¹²

⁴ B. Popiołek, A. Penkała-Jastrzębska, *Badania nad dworami kobiecymi – stan obecny i perspektywy badawcze. Doświadczenia w ramach realizacji projektu: „Kobiety dwór szlachecki w Rzeczypospolitej w czasach saskich. Struktura, ludzie, kultura, funkcje”*, w: *Człowiek twórcą historii*, t. 2, s. 293–316.

⁵ U. Augustyniak, *Pozycja kobiet na ewangelickich dworach magnackich i szlacheckich w Wielkim Księstwie Litewskim w 1. poł. XVIII w. na przykładzie Radziwiłłów birżańskich i ich klienteli*, w: *Dwór kobiety w Rzeczypospolitej XVII i XVIII wieku*, red. B. Popiołek, A. Penkała-Jastrzębska, K. Pyzel, Kraków 2021, s. 15–32.

⁶ A. Słaby, *Rządząca oleszycka. Dwór Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej jako przykład patronatu kobiecego w czasach saskich*, Kraków 2014.

⁷ A. Jakuboszczak, *Sarmacka dama. Barbara Sanguszkowa (1718–1791) i jej salon towarzyski*, Poznań 2008; też, *Specyfika organizacji i funkcjonowania dworów kobiecych w Wielkopolsce w XVIII w. (perspektywy badawcze)*, w: *Człowiek twórcą historii*, s. 233–246.

⁸ J. Sawicka-Jurek, „Pod wdzięcznym onej rozkazem” – o kulturotwórczej roli dworu Aleksandry Ogińskiej w Siedlcach, w: *Dwory magnackie w XVIII wieku. Rola i znaczenie kulturowe*, red. T. Kostkiewiczowa, A. Roćko, Warszawa 2005, s. 263–273.

⁹ I. Kulesza-Woroniecka, *Współpracownicy Izabeli Branickiej w latach 1771–1808*, „*Studia Podlaskie*”, 20, 2012, s. 155–174.

¹⁰ B. Popiołek, *Dobrodziejki i klienci. Specyfika patronatu kobiecego i relacji klientalnych w czasach saskich*, Warszawa 2020; też, *Dwór Jadwigi z Jabłonowskich Woroniczowej, kasztelanowej kijowskiej, jako przykład organizacji szlacheckiego dworu kobiecego XVIII w.*, w: *Dwór kobiety w Rzeczypospolitej*, s. 126; też, *The Courts of Marianna Lubomska née Beliška and Joanna von Stein Lubomska, the Wives of the Grand Standard Bearer of the Crown as an Example of a Women's Court in Old Poland*, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*”, 70, 2022, 2, s. 183–200; też, *Rytuały codzienności. Świat szlacheckiego dworu w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2022; też, *Z poczucia piękna, z potrzeby posiadania. Kobiety świat rzeczy w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2024. Zob. też: B. Popiołek, J.S. Nowak, *Wszyscy ludzie Elżbiety Sieniawskiej. Urzędnicy, oficjałści dworscy, rzemieślnicy, kupcy i artyści kasztelanowej krakowskiej*, Kraków 2023.

¹¹ U. Kicińska, *Gospodarka rolna i hodowlana w dobrach kobiecych jako źródło finansowania dworów patronek*, w: *Człowiek twórcą historii*, s. 317–348; też, *Powinności zarządcy dóbr w latyfundium magnackim w pierwszej połowie XVIII wieku: przykład dworu Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej*, „*Saeculum Christianum. Pismo Historyczne*”, 31, 2024, 2, s. 113–125; też, *Religious Practices of Widows as an Example of Piety at Noble Courts in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Saxon Era*, „*Opera Historica*”, 25, 2024, 1, s. 83–104; też, *Damy na Szczuczynie i Radziniu i ich aktywność ekonomiczno-społeczna w Rzeczypospolitej XVIII wieku*, w: *II Symposium Branicianum. Elżbiety, Ludwiki, Izabele – kobiety w przestrzeni publicznej i prywatnej w Rzeczypospolitej XVIII wieku*, red. A. Danilczyk, P. Guzowski, W.F. Wilczewski, Białystok 2024 [w druku].

¹² A. Penkała-Jastrzębska, *Anna Wincenta z Fredrów Sapieżyńska – zapomniana dobrodziejka*, w: *W kręgu patronatu kobiecego w XVII–XVIII wieku*, red. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Penkała-Jastrzębska, A. Słaby, Kraków 2018, s. 239–252; A. Penkała-Jastrzębska, „Już z Białegostoku wkrótce Wersal mają robić”. *Europejskie aspiracje dworu Katarzyny Barbary z Radziwiłłów Branickiej (zm. 1730)*,

czy ostatnio Dorota Wiśniewska¹³. Ważna z punktu widzenia mechanizmów kształtowania się kobiecego otoczenia i jego struktury okazała się praca Katarzyny Kuras, poświęcona dworowi królowej Marii Leszczyńskiej¹⁴. Mimo że dotyczy ona środowiska dworu francuskiego królowej, dobrze ukazuje proces kształtowania się rozmaitych więzi społecznych i kulturowych w obrębie dworu. Dawne prace odnoszące się do funkcjonowania i roli dworów szlacheckich, chociaż cenne, są nieliczne i nie wyczerpują wszystkich zagadnień, stanowią jedynie wskazówkę do dalszych badań¹⁵. Coraz częściej natomiast podejmowane są badania nad kobiecą biografistyką tego okresu, w których znajdziemy również nawiązania do problematyki magnackich dworów i ich funkcjonowania¹⁶.

Problem funkcjonowania dworów prywatnych doczekał się już za to wielu opracowań w literaturze zachodniej. Badacze podkreślali, że formowanie się prywatnych dworów arystokratycznych stanowiło naturalny element rozbudowy administracji państwowej w XVII i XVIII w. Stopniowo powstawała więc cała „sieć” dworów prywatnych, będących w posiadaniu elit społecznych, których właściciele umiejętnie uczyli się sterować polityką lojalnościową lub sprzeciwu wobec władcy, realizując przy tym przede wszystkim własne partykularne interesy¹⁷. Stanowili oni swoistą

„Saeculum Christianum”, 30, 2023, 1, s. 136–153; też, *Przyczynek do badań nad funkcjonowaniem prywatnych dworów magnackich w Rzeczypospolitej przełomu XVII i XVIII wieku na przykładzie dworu Teofili Ludwika z Zasławskich Ostrogskich 1 voto Wiśniowieckich, 2 voto Lubomirskiej*, „Res Historica”, 2024, 57, s. 847–868; też, *Materiały do produkcji odzieży na siedemnastowiecznym prywatnym dworze magnackim: badania na podstawie rejestrów majątkowych dworu Teofili Ludwika z Zasławskich-Ostrogskich, 1v. Wiśniowieckiej i Józefa Karola Lubomirskich*, „Perspektywy Kultury”, 2024, 47, s. 231–246.

¹³ D. Wiśniewska, *Salony, „salonierki”, polityka. Studium porównawcze Paryża i Warszawy w drugiej połowie XVIII wieku*, Toruń 2024. Zob. *Dwór kobiecy w Rzeczypospolitej XVII i XVIII wieku*.

¹⁴ K. Kuras, *Dwór królowej Marii Leszczyńskiej. Ludzie, pieniądze i wpływy*, Kraków 2018.

¹⁵ W. Czapliński, J. Długosz, *Życie codzienne magnaterii w XVII wieku*, Warszawa 1976; A. Pośpiech, W. Tygielski, *Společna rola dworu magnackiego w XVII–XVIII w.*, „Przegląd Historyczny”, 69, 1978, 2, s. 215–237.

¹⁶ J. Bergerówna, *Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach. Działalność gospodarcza i społeczna Anny z Sapiehów Jabłonowskiej*, Lwów 1936; W. Karkucińska, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1746). Działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa 2000; A. Jakuboszczak, *Sarmacka dama*; A. Blinda, *Działalność polityczna Anny z Sapiehów Jabłonowskiej w czasie konfederacji barskiej w świetle jej listów do Teofilii z Jabłonowskiej Sapieżyny z lat 1768–1772*, „Wieki Stare i Nowe”, 12 (17), 2017, s. 70–86; też, *Teofila z Jabłonowskich Sapieżyna (1742–1816). Życie prywatne i działalność publiczna*, Katowice 2023.

¹⁷ A. Terrasa Lozano, *Aristocracy and Litigation in the Seventeenth Century: a Transnational Space for Family Lawsuits*, „Revue Européenne d'histoire”, 16, 2009, 5, s. 640–643; Í. Ena Sanjuán, *The Collapse of a Polity, the Birth of States: Municipal Debt, Local Conflicts and State Formation in the Former Crown of Aragon (1740–1770)*, „Social History”, 48, 2023, 3, s. 316–33; J. Duindam, *Versailles, Vienna and Beyond: Changing Views of Household and Government in Early Modern Europe*, w: *Royal Courts in Dynastic States and Empires. A Global Perspective*, red. J. Duindam et al., Leiden–Boston 2011, s. 403–404.

przeciwagę dla klasycznych ludzi „dworu” – ściąganych, uposażanych i opłacanych przez władców w zamian za gotowość oddania im się do nieomal nieograniczonej dyspozycji. Jeroen Duindam tak prowadzoną politykę werbowania ludzi na dwory królewskie wprost określał niezwykle pojemnym znaczeniowo i interpretacyjnie terminem *court domestication*¹⁸, odróżniając ich tym od grupy zamożnych i wpływowych posiadaczy ziemskich. Jednocześnie – jak wskazywała Charlotta Wolff, analizując specyfikę funkcjonowania szwedzkich elit w XVIII w. – w tym okresie w Europie wytworzyło się już zjawisko, które autorka określała mianem „kosmopolitycznej tożsamości europejskiej arystokracji”¹⁹. Przedstawiciele europejskich elit zaczęli kierować się podobnymi wartościami, podejmowali zbliżone aktywności kulturowe i ścieżki edukacji, przejmowali modne elementy ubioru oraz organizacji przestrzeni prywatnej²⁰. Istotne pozostaje jednak pytanie, w jakim stopniu to kobiety tworzyły lub współtworzyły przestrzeń dworów prywatnych²¹. Najnowsze badania wskazują, że w XVIII stuleciu zaangażowanie kobiet w sferę gospodarczą, zarządzanie majątkami, nadzorowanie i zatrudnianie służby dworskiej nie stanowiło już żadnej – jak określała to Joanne Begiato – „anomalii”, lecz przekształciło się w pewną „organizacyjną rutynę”, obserwowaną w odniesieniu do funkcjonowania majątków należących do zamożnych rodzin europejskich²². Rosnąca sfera aktywności kobiecej miała też swój udział w przemianach rynku przepływu dóbr i usług. Kobiety coraz częściej odgrywały znaczącą rolę w procesie pozyskiwania nowych typów towarów²³, sprowadzania wykwalifikowanych rzemieślników²⁴ czy wreszcie inspirowania nowych inwestycji w ramach posiadanych majątków²⁵.

¹⁸ J. Duindam, *Versailles, Vienna and Beyond*, s. 418–419.

¹⁹ Ch. Wolff, *The Swedish Aristocracy and The French Enlightenment Circa 1740–1780*, „Scandinavian Journal of History”, 30, 2005, 3–4, s. 259–270.

²⁰ D.M. Neighbors, *Privacy and the Private within European Court Culture*, „The Court Historian”, 28, 2023, 1, s. 5–7.

²¹ A. Vickery, *His and Hers: Gender, Consumption and Household Accounting in Eighteenth-Century England*, „Past & Present”, 2006, 1, s. 12–38; F. Persson, *Women at the Early Modern Swedish Court. Power, Risk, and Opportunity*, Amsterdam 2021.

²² J. Begiato, *A 'Master-Mistress': Revisiting the History of Eighteenth-Century Wives*, „Women's History Review”, 32, 2022, 1, s. 1–20.

²³ S. Birt, *Women, Guilds and the Tailoring Trades: The Occupational Training of Merchant Tailors' Company Apprentices in Early Modern London*, „The London Journal”, 46, 2021, 2, s. 146–164; S. Dyer, *Material Lives. Women Makers and Consumer Culture in the 18th Century*, Bloomsbury 2021; K. Harvey, *Oeconomy and the Eighteenth-Century House*, „Home Cultures”, 11, 2014, 3, s. 383–384.

²⁴ S.A. Bendall, *The Queens' Dressmakers: Women's Work and the Clothing Trades in Late Seventeenth-Century London*, „Women's History Review”, 32, 2023, 3, s. 389–414; H.A. Strobel, *Royal „Matronage” of Women Artists in the Late-18th Century*, „Woman's Art Journal”, 26, 2005–2006, 2, s. 3–9.

²⁵ A.L. Erickson, *Women and Property. In Early Modern England*, London 2002; A.M. Froide, *Silent Partners. Women as Public Investors During Britain's Financial Revolution, 1690–1750*, Oxford 2017.

Zachowany materiał źródłowy, a przede wszystkim korespondencja²⁶, akta gospodarcze (inwentarze dóbr i mienia, rejestry przychodów i wydatków, raptularze domowe²⁷, akta procesowe, relacje dotyczące spraw handlowych i zarządu dóbr²⁸), dokumenty prawne czy teksty literackie pozwalają ująć to zagadnienie w sposób znacznie szerszy. Analiza nieznanych, a nierzadko też niedocenianych materiałów źródłowych ukazuje kobiety jako doskonale organizatorki, świadomie kreujące własne otoczenie i z rozmysłem dbające o ekonomiczne podstawy funkcjonowania własnych dworów²⁹. Dwór magnacki i szlachecki w Rzeczypospolitej był bowiem niezwykle fenomenem w procesie organizacji społeczeństwa staropolskiego pod względem politycznym, społecznym, kulturowym i edukacyjnym³⁰. Zatem wieloaspektowe ujęcie działalności kobiecej doskonale wpisuje się w nurt badań nad nieznanym zagadnieniem aktywności kobiecej w zakresie kreowania i utrzymywania dworów prywatnych jako instytucji życia publicznego o szerokim oddziaływaniu społecznym w XVIII w.

W badaniach nad dworami istotne jest przede wszystkim określenie samego pojęcia kobiecego dworu prywatnego, jego struktury i organizacji, podstaw finansowania, składu osobowego (urzędnicy dworscy, służba, oficjaliaści)³¹, procesu osiadło-

²⁶ U. Kicińska, *Korespondencja jako źródło do badań aktywności gospodarczej kobiet w epoce saskiej*, w: *Kobiece kręgi korespondencyjne w XVII–XIX wieku*, red. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Słaby, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2016, s. 44–56; *Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej*, t. 2: *Jaśnie Oświecona Mościa Księżno Dobrodziejko. Informatorzy i urzędnicy*, oprac. i wyd. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Słaby, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2016; U. Kicińska, „Funkcyi mojej dosyć czynić, jakom zwykł dotąd” – współpraca Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej z urzędnikami jako przejaw działalności gospodarczej kasztelanowej krakowskiej, w: *Działalność Elżbiety Sieniawskiej. Polityka – gospodarka – kultura*, red. B. Popiołek, Warszawa 2020, s. 279–304; „Jaśnie Oświeconej Pani najniższym sługą”. *Listy generalnego plenipotenty Stanisława Karwowskiego do kasztelanowej krakowskiej Izabeli Branickiej z lat 1771–1788*, oprac. K. Syta, Toruń 2020.

²⁷ B. Popiołek, *Szlachecki dwór kobiecy w świetle raptularzy domowych i rejestrów majątkowych z początku XVIII wieku na przykładzie dworu Teresy z Potockich Zamoyskiej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 69, 2021, 4, s. 477–496.

²⁸ Zob. tamże, s. 477–496.

²⁹ Zob. B. Popiołek, *Gospodarskie kłopoty Jadwigi z Jabłonowskich Woroniczowej, kasztelanowej kijowskiej*, w: *Kolekcje przyrodnicze i gospodarcze innowacje – tradycja i nowoczesność. Pamięci księżnej Anny z Sapiehów Jabłonowskiej (1728–1800)*, red. I. Arabas, R. Książkowski, Warszawa–Ciechanowiec 2021, s. 35–55; B. Popiołek, *Women's Households. Accounting Books and Household Notebooks as Sources of Knowledge on the Activities of Provincial Female Courts in the 18th Century Polish-Lithuanian Commonwealth*, w: *Monarchs' Court – Private Court*, red. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Penkała-Jastrzębska, Kraków 2024, s. 161–182.

³⁰ Szerzej zob. M. Kopczyński, *Rodzinne gniazdo? Mieszkańcy szlacheckich dworów w XVII i XVIII wieku*, w: *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce*, cz. 1: *Od średniowiecza do wieku XVIII*, red. M. Dąbrowska, A. Klonder, Warszawa 2002, s. 96–108; B. Popiołek, *Rytuały codzienności*.

³¹ I. Kulesza-Woroniecka, *Pozycja służby w strukturze i organizacji dworu magnackiego w XVIII wieku*, w: *Rodzina i gospodarstwo domowe*, s. 329–340; J. Pietrzak, *Zarządcy, służby i korespondenci. Mikołaj Krogulecki i Jan Antoni Lamprecht w kręgu patronatu Marii Kazimiery Sobieskiej i Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej w latach 1698–1714*, w: *W kręgu patronatu kobiecego*,

ści i migracji ludzi dworu czy systemu ich wynagradzania w oparciu o różnorodne materiały źródłowe i nowoczesne metody badawcze³², a także porównanie wyników z efektami badań światowych³³. Jest to o tyle ważne, iż dyskusje nad zdefiniowaniem dworów prywatnych w Rzeczypospolitej nadal trwają. Przyjmujemy tu szerokie określenie dworu kobiecego jako otoczenia patronki, które tworzyli zarówno urzędnicy dworscy, służba dworska, fraucymer, jak i klienci pozostający w bliskich i nie zawsze określonych relacjach z patronką³⁴. W ślad za ustaleniami Augustyniak uważamy, iż do dworu należy zaliczyć zarówno urzędników centralnych, jak i część administracji dóbr ziemskich, którą często stanowili ci sami ludzie³⁵.

Z punktu widzenia formowania dworów kobiecych ważne są zasięg oddziaływania kobiecych dworów szlacheckich na środowisko lokalne, kształtowanie postaw i modeli zachowań osobowych oraz ukazanie procesu ewolucji niewielkiego wpierw otoczenia kobiecego w XVI–XVII w. w instytucję o znacznej roli politycznej i oddziaływaniu kulturowym w XVIII w.³⁶

Niezwykle ważny w pracach nad strukturą dworów kobiecych jest czynnik ludzki, gdyż to właśnie ludzie – urzędnicy, służba dworska, oficjaliści, klienci świeccy i duchowni oraz zatrudniani na dworze rzemieślnicy czy artyści – stanowili nieodzowny element funkcjonowania dworów szlacheckich, zarówno męskich, jak i kobiecych. Działania dworów i ich patronek nie ograniczały się bowiem wyłącznie do funkcji reprezentacyjnych i prestiżowych, ale odgrywały szereg wielorakich ról w przestrzeni publicznej (np. polityczną, społeczną, gospodarczą, kulturową i edukacyjną³⁷).

s. 155–177; A. Penkała-Jastrzębska, *Służba na kobiecym dworze magnackim: przyczynek do analizy zagadnienia w świetle rejestrów dworskich Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej*, w: *Dwór kobiecy w Rzeczypospolitej XVII i XVIII*, s. 155–176; B. Popiołek, *Rytuały codzienności*, s. 82–225; R. Poniat, P. Guzowski, M. Liedke, *Służba domowa na dworach szlacheckich w Rzeczypospolitej końca XVIII wieku*, w: *Człowiek twórcą historii*, s. 349–367. Por. B. Hill, *Servants. English Domesticity in the Eighteenth Century*, Oxford 1996.

³² B. Popiołek, *Sluga pański. Uposażenie urzędników i służby dworskiej na dworach prywatnych w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym”, 74, 2024, 4, s. 75–109.

³³ F. Persson, *Women at the Early Modern Swedish Court*; K. Dyrmann, *The Court in the Countryside: Privacy and Political Sociability in the Suburban Villas of Copenhagen's Late Eighteenth-Century Court Elite*, „The Court Historian”, 28, 2023, 1, s. 32–48; D.M. Neighbors, *Privacy and the Private*, s. 1–17; P.J. Corfield, *Sharing Family Lives between Private and Public Worlds*, w: *taż, The Georgians. The Deeds and Misdeeds of 18th-Century Britain*, New Haven 2022, s. 73–93; K. Harvey, *Oeconomy*, s. 375–389; H.A. Strobel, *Royal „Matronage”*, s. 3–9; A.L. Erickson, *Wealthy Businesswomen, Marriage and Succession in Eighteenth-Century London*, „Business History”, 66, 2022, 1, s. 29–58; *Women in the Eighteenth Century. Constructions of Femininity*, red. V. Jones, London 1990.

³⁴ B. Popiołek, *Dobrodziejki i klienci*; *taż, Rytuały codzienności*.

³⁵ U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001, s. 144. Zob. też: I. Kulesza-Woroniccka, *Pozycja służby*; B. Popiołek, J.S. Nowak, *Wszyscy ludzie*.

³⁶ Por. E. Chalus, *Elite Women in English Political Life, c. 1754–1790*, Oxford 2005.

³⁷ Zob. np.: D. Żołądź-Strzelczyk, *Rodzinne tradycje pisania instrukcji wychowawczych*, „Horyzonty Wychowania”, 18, 2019, 46, s. 53–68; M.E. Kowalczyk, *Dyspozycje Ludwika Marii z Rzewuskich*

Dwór magnacki był bowiem odzwierciedleniem i uzupełnieniem dworu królewskiego, instytucją społeczną i swego rodzaju „przedsiębiorstwem domowym” o złożonych celach i funkcjach, które pełnił w środowisku lokalnym. Należy więc zadać podstawowe pytanie o zakres naśladowania zachowania elit i chęć przenoszenia wzorców z warstw wyższych do środowiska niższej szlachty. W polskiej historiografii wciąż brakuje całościowych opracowań, które traktowałyby o środowisku społecznym dworów kobiecych, ich składzie osobowym i zawodowym, specjalizacji służby, roli i kulturze dworów kobiecych³⁸. Na tle dość fragmentarycznych analiz szczególnie słabo wypadają badania dotyczące służby dworskiej – zarówno tej skupionej przy boku patronki, jak i zarządców dóbr i urzędników folwarcznych, których aktywność koncentrowała się w dobrach ziemskich³⁹, a więc z dala od głównej siedziby dworu. Niewiele jest jak dotąd kategorii urzędników i służby, które spotkały się z dokładniejszym opracowaniem. Tymczasem trzeba wypracować zarówno spójne nazewnictwo urzędów dworskich, jak i funkcje sprawowane przez urzędników i służbę dworską. Istotne jest również określenie zaangażowania patronek w organizację własnego otoczenia, dobór odpowiednich ludzi, ich przygotowanie do wykonywanej pracy, edukacji, a nawet życia prywatnego tych ludzi w obrębie dworów⁴⁰.

Kluczowe zagadnienie badawcze to ponadto zidentyfikowanie rzeczywistych działań kobiecych w oparciu o środowisko dworskie w zakresie różnorodnych

Chodkiewiczowej dotyczące dzieci, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym”, 63, 2022, 3, s. 71–91.

³⁸ B. Popiołek, *Z pocucia piękna, z potrzeby posiadania*; B. Popiołek, J.S. Nowak, *Wszyscy ludzie Elżbiety Sieniawskiej*; B. Popiołek, *Benefactresses and Clients*; J. Nowak, *Kapele muzyczne na dworze hetmana Adama Mikołaja Sieniawskiego i jego żony Elżbiety z Lubomirskich (1685–1729)*, „Muzyka”, 2003, 3, s. 17–48; K. Moskal, *Memento Ludovicae. Szaty liturgiczne z kościoła Dominikanów w Podkamieniu*, w: *Sztuka w kręgu krakowskich dominikanów*, red. A. Markiewicz, M. Szyma, M. Walczak, Kraków 2013 s. 951–971; I. Bieńkowska, *Śpiewacy Pawła Karola Sanguszki (1680–1750) w drugiej i trzeciej dekadzie XVIII wieku*, „Polski Rocznik Muzykologiczny”, 13, 2015, s. 125–137.

³⁹ Zob. m.in.: *Codziennie kłopoty, wielkie interesy i podwójna elekcja. Korespondencja radziwiłłowskich urzędników z księżną Anną z Sanguszków Radziwiłłową i jej synem Michałem Kazimierzem z 1733/1734 roku*, wyd. J. Dygdała, Warszawa 2013; M. Cieśla, „Najniższy podnózek i wierny poddany” – czyli o przedstawicielach żydowskich elit ekonomicznych na dworach magnackich (przypadek braci Ickowiczów), w: *Spółeczeństwo staropolskie*, t. 5: *Spółeczeństwo a elity*, red. I.M. Dacka-Górzyńska, A. Karpiński, Warszawa 2018, s. 279–293; U. Kicińska, *Relacja patron-sługa w świetle korespondencji ekonomicznej Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej*, w: *Tożsamość kobiet w Polsce. Interpretacje*, t. 1: *Od czasów najdawniejszych do XIX wieku*, red. I. Maciejewska, Olsztyn 2016, s. 61–74; U. Kicińska, „Funkcyi mojej dosyć czynić, jakom zwykł dotąd”, s. 179–304; *taż*, *Problemy codzienności w środowisku dworskim Konstancji Marianny z Potockich Szczukowej (zm. 1733), podkanclerzyny litewskiej*, „Almanach Historyczny”, 25, 2023, s. 83–112; A. Penkała-Jastrzębska, *Przyczynek do badań*, s. 847–868.

⁴⁰ J.A. Gierowski, *Korespondencja urzędników latyfundialnych jako źródło do historii gospodarczej i społecznej*, w: *Kraków – Małopolska w Europie Środka. Studia ku czci profesora Jana M. Małeckiego w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. K. Broński, J. Purchla, J. Szpak, Kraków 1996, s. 93–98; T. Zielińska, *Oficjaliści w dobrach magnackich w XVIII wieku jako urzędnicy ziemscy*, w: *Świat pogranicza*, red. M. Nagielski i in., Warszawa 2003, s. 267–281; D. Bąkowski-Kois, *Zarządcy dóbr Elżbiety Sieniawskiej – studium z historii mentalności 1704–1726*, Kraków 2005.

przedsięwzięć ekonomicznych w trudnym gospodarczo i politycznie okresie rządów saskich czy stanisławowskich w Rzeczypospolitej, jak chociażby zdobycie środków na aprowizację dworu, utrzymanie służby i opłacenie kontrahentów, co stanowiło główną powinność wypełniającą codzienność jego właścicieli⁴¹. Dwór kobiety, szczególnie kobiet samotnych (np. wdów)⁴², odgrywał bowiem niezmiernie ważną rolę w procesie podejmowania nowoczesnych inicjatyw gospodarczych – zakładania warsztatów tkackich, hafciarskich⁴³, koronkarskich, rozwijania kopalń (rudnic)⁴⁴ i produkcji hutniczej (huty szkła, galmanu, żelaza)⁴⁵ czy produkcji mydła, szkła i ceramiki⁴⁶. Wspomnieć należy również o takich dziedzinach gospodarki, jak przetwórstwo spożywcze – browary, gorzelnie, miodosytne czy młyny – pozostające w rękach kobiet jako właścicieli ogromnych niekiedy kompleksów dóbr ziemskich. Było wówczas wiele samotnych kobiet, które mimo długiego niekiedy wdowieństwa potrafiły nie tylko przetrwać, ale i stworzyć oraz utrzymać własny dwór oraz silną pozycję patronki (Anna Franciszka Zamoyska, Konstancja Marianna Szczukowa, Anna Katarzyna Radziwiłłowa, Marianna Dzieduszycka, Barbara Sanguszkowa), a także podejmować szereg inicjatyw i działań o szerokim zasięgu (np. politycznym i gospodarczym), by zapewnić karierę swojemu potomstwu i związanym ze

⁴¹ Zob. J. Chruszczyńska, *Pracownie hafciarskie i tkackie założone przez Annę z Sanguszków Radziwiłłową*, w: *Tkaniny artystyczne z wieków XVIII i XIX. Materiały z sesji naukowej w Zamku Królewskim na Wawelu, Kraków 21 marca 1991*, red. M. Piwocka, Kraków 1997, s. 89–100; K. Kolendo-Korczakowa, *Działalność ekonomiczna Anny z Sanguszków Radziwiłłowej – manufaktury hafciarskie w świetle nowych znalezisk*, w: *Dwory magnackie w XVIII wieku*, s. 193–202; J. Skodlarski, *Księżna Anna Jabłonowska jako prawodawca i zarządca (1728–1800)*, „*Studia Prawno-Ekonomiczne*”, 89, 2013, s. 297–315; A. Słaby, *Kobiety w kręgach administracyjnych latyfundiów magnackiego – na przykładzie dóbr Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej*, w: *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 6: *Stulecia XVI–XIX. Nowa perspektywa historyczna i językowa*, red. P. Borek, M. Olma, Kraków 2015, s. 279–290; B. Popiołek, *Kobieta zaradna. Konstancja Marianna z Potockich Szczukowa, podkanclerzyna litewska*, w: *Słynne kobiety w Rzeczypospolitej XVIII wieku*, red. A. Roćko, M. Górka, Warszawa 2017, s. 21–40; B. Popiołek, *Gospodarskie kłopoty*, s. 49–69; U. Kicińska, *Beyond the Standards of the Epoch – The Phenomenon of Elżbieta Sieniawska née Lubomirska and Anna Katarzyna Radziwiłł née Sanguszkowa Based on Selected Aspects of Their Economic Activities in Times of Political Unrest in the Saxon Era*, „*Open Military Studies*”, 2, 2022, 1, s. 12–19.

⁴² U. Kicińska, *Patronacka aktywność wdowy Konstancji Marianny z Potockich Szczukowej podkanclerzyny litewskiej*, w: *W kręgu patronatu kobiecego*, s. 221–238; też, „*W tym osieroconym stanie*”. *Pozycja wdowy w społeczeństwie szlacheckim w Rzeczypospolitej (od schyłku XVII do połowy XVIII wieku)*, Kraków 2020. Inne ujęcie zagadnienia kobiet gospodarujących samotnie zob. S. Staves, *Married Women's Separate Property in England, 1660–1833*, Cambridge 1990; A.M. Froide, *Silent Partners*.

⁴³ S. Gomulanka, *Dworska pracownia haftów w Krasieczynie hetmanowej Ludwiki Potockiej*, „*Roczniki Humanistyczne*”, 42, 1994, 4, s. 287–314; J. Chruszczyńska, *Pracownie hafciarskie*; K. Kolendo-Korczakowa, *Działalność ekonomiczna*.

⁴⁴ B. Popiołek, *Gospodarskie kłopoty*.

⁴⁵ Taż, *Gdańskie kontakty Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, hetmanowej w. kor.*, „*Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace Historyczne*”, 16, 1993, 158, s. 203–220.

⁴⁶ A.J. Kasprzak, *Szkła z hut radziwiłłowskich. Naliboki (1722–1862), Urzeczce (1737–1846)*, t. 2: *Szkła ze zbiorów muzeów polskich, zagranicznych i kolekcji prywatnych*, Warszawa 1998.

sobą ludziom⁴⁷. Poprzez tworzenie zwartej sieci urzędników, oficjalistów dworskich i zarządców majątków kobiety kreowały własne struktury ekonomiczne i podejmowały śmiało wyzwania gospodarcze (Elżbieta Sieniawska, Anna Katarzyna Radziwiłłowa, Barbara Duninowa, Anna Paulina z Sapiechów Jabłonowska, Urszula z Potockich Wielopolska, Izabela z Poniatowskich Branicka i in.), co było możliwe dzięki kierowaniu przez nie grupą dworzan i oficjalistów dworskich. Dobrze zorganizowaną sieć z systemem licznych zależności kobiety dopracowały niekiedy do perfekcji. Dwory tych kobiet stały się ponadto prężnymi centrami życia kulturalnego⁴⁸, co w kolejnych epokach miało niebagatelny wpływ na sytuację kobiet w Polsce i utrzymanie tożsamości narodowej w okresie rozbiorów.

Warto również wspomnieć o tak ważnych aspektach funkcjonowania dworów kobiecych, jak mecenat dworski⁴⁹ czy rola edukacyjna wobec niższych warstw społecznych (wychowanie dzieci szlacheckich, kształcenie zawodowe rzemieślników i ludzi dworu). Funkcją przypisywaną kobiecie w każdym społeczeństwie, niezależnie od czasu i stanu społecznego, jest bycie matką⁵⁰. Posiadanie, wychowanie i edukacja dzieci to jedno z najważniejszych zadań rodziny i społeczeństwa. W społeczeństwach preindustrialnych zadania te we wczesnym okresie życia dziecka były zwykle cedowane na kobiety, stąd rodzi się fundamentalne pytanie, jak w systemie szeregu obowiązków społecznych wynikających z zarządu dworem i dobrami ziemskimi kobiety radziły sobie z opieką i wychowaniem dzieci, zarówno swoich, jak i im powierzonych⁵¹.

Na obecnym etapie badań trudno określić liczebność dworów kobiecych, na co wpływ mają przede wszystkim niekompletność zachowanych źródeł oraz sposób ich zapisu. Wiadomo jednak, że patronki zatrudniały różną liczbę urzędników i służby. Dla przykładu dwór jednej z najzamożniejszych kobiet doby saskiej – Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej (zm. 1729) liczył około 100–130 osób i dopiero pod koniec życia patronki zaczął wykazywać tendencję spadkową. W kręgu kasztelanowej krakowskiej znajdowało się również szerokie grono artystów, rzemieślników, kupców i oficjalistów folwarcznych, którzy szerzej zostali już opisani

⁴⁷ B. Popiołek, *Dobrodziejki i klienci*; U. Kicińska, „Funkcyi mojej dosyć czynić, jakom zwykł dotąd”.

⁴⁸ B. Judkowiak, *Wzgardzony wielogłos. Kultura teatralna czasów saskich i jej tradycje*, Poznań 2007; też: *Franciszka Urszula Radziwiłłowa – w poszukiwaniu własnego głosu. Propozycje interpretacyjne, dokumentacyjne i edytorskie*, Poznań 2013; A. Jakuboszczak, *Sarmacka dama*.

⁴⁹ Por. R. Nestorow, *Pomiędzy sztuką a polityką. Fundacje i inicjatywy artystyczne Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej jako przykład magnackiego patronatu za panowania Augusta II*, w: *Działalność Elżbiety Sieniawskiej*, s. 327–349; tenże, *Pro domo et nomine suo. Fundacje i inicjatywy artystyczne Adama Mikołaja i Elżbiety Sieniawskich*, Warszawa 2016.

⁵⁰ A. Penkała-Jastrzębska, *Macierzyństwo w świetle korespondencji Karoliny Teresy z Radziwiłłów Jabłonowskiej do matki Anny z Sanguszków Radziwiłłowej*, „Horyzonty Wychowania”, 18, 2019, 46, s. 69–82; A. Słaby, *Macierzyństwo. Studium z historii mentalności szlachty Rzeczypospolitej czasów saskich*, Kraków 2023; S. Fox, *Giving Birth in Eighteenth-Century England*, London 2022.

⁵¹ B. Popiołek, *Rytuały codzienności*.

w literaturze⁵². Na podobnych zasadach funkcjonowały inne kobiece dwory prywatne – dwór Anny Franciszki z Gnińskich Zamoyskiej (zm. 1704), podskarbiny koronnej, wdowy po zmarłym Marcinie Zdzisławie Zamoyskim (zm. 1689) czy dwór Konstancji Marianny z Potockich Szczukowej (zm. 1733), podkanclerzyny litewskiej. Pokażny dwór funkcjonował pod nadzorem Teofili Ludwiki z Zasławskich Ostrogskich Lubomirskiej (zm. 1709), marszałkowej wielkiej koronnej⁵³. Jednym z największych dworów prywatnych (około 180 osób) zarządzała Izabela z Poniatowskich Branicka (zm. 1808), kasztelanowa krakowska⁵⁴. Nieco mniejszy dwór uformował się wokół takich patronek, jak Urszula z Potockich Wielopolska (zm. 1806), starościna krakowska, Zofia z Krasieńskich 1° v. Tarłowa 2° v. Lubomirska (zm. 1790)⁵⁵, wojewodzina lubelska, następnie kasztelanowa krakowska czy Barbara Urszula z Duninów Sanguszkowa (zm. 1781)⁵⁶, marszałkowa wielka litewska. Interesującym przykładem kobiecego dworu prywatnego jest dwór Joanny Marii von Stein Lubomirskiej (zm. 1783), pisarzowej koronnej, który liczył około 100 osób i miał – z uwagi na pochodzenie właścicielki – polsko-niemiecki charakter⁵⁷.

ŹRÓDŁA

Środowisko dworskie możemy analizować, jak wspomnieliśmy, posiłkując się różnorodnymi źródłami. Kompleksowe ujęcie problemu wymaga sięgnięcia do zachowanych rejestrów majątkowych, wykazów służby, zestawień wynagrodzeń, rachunków i kwitów dworskich oraz nieprzebranej liczby akt majątkowych i sądowych. Ocenę skali majątku i zakresu praw do poszczególnych dóbr umożliwiają dokumenty

⁵² B. Popiołek, J.S. Nowak, *Wszyscy ludzie*; D. Bąkowski-Kois, *Zarządcy dóbr Elżbiety Sieniawskiej*; U. Kicińska, *Codzienne obowiązki zarządcy majątku na przykładzie korespondencji Piotra Morzyckiego do Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej*, w: *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 6, s. 293–305; A. Słaby, *Rządząca oleszycka*.

⁵³ Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANK I), Archiwum Sanguszków (dalej: AS), sygn. 261, teka 291/10, s. 1; A. Penkała-Jastrzębska, *Przyczynek do badań*; też, *Materiały do produkcji odzieży*.

⁵⁴ I. Kulesza-Woroniecka, *Dwór Izabeli Branickiej w Białymstoku 1771–1808*, w: *Izabela z Poniatowskich Branicka. Życie i działalność publiczna*, red. C. Kukło, Białystok 2014, s. 87–116; też, *Współpracownicy Izabeli Branickiej*, s. 155–174. Zob. też: B. Popiołek, „*Ekspens garderobna*”. *Zaopatrzenie dworu Izabeli z Poniatowskich Branickiej, kasztelanowej krakowskiej, w świetle dworskich ksiąg rachunkowych*, w: *II Symposium Branicianum* [w druku].

⁵⁵ B. Woźniak, *Zofia z Krasieńskich Tarłowa Lubomirska – przedstawicielka osiemnastowiecznych polskich arystokratek*, „*Studia Mazowieckie*”, 17/31, 2022, 2, s. 113–130.

⁵⁶ A. Jakuboszczak, *Sarmacka dama*; M. Butkiewicz, *Barbara z Duninów Sanguszkowa*, s. 105–122.

⁵⁷ B. Popiołek, *Kobiece dwory szlacheckie i mechanizmy jego funkcjonowania*, Białystok–Warszawa 2022 (Spotkania z mistrzami, 9), s. 12–13. Szerzej o dworze Joanny von Stein Lubomirskiej zob. B. Popiołek, *The Courts of Marianna Lubomirska née Beliška*, s. 183–200. Pochodzenie Joanny von Stein charakteryzowała też A. Penkała-Jastrzębska, „*Za cudzoziemca iść...*” *Migracje a polityka małżeńska szlachty państwa polsko-litewskiego*, Kraków 2021, s. 322–328.

pozornie niezwiązane z samym funkcjonowaniem dworu, jak intercyzy przedślubne, umowy dożywocia czy zapiski z prywatnej korespondencji. Problemem każdorazowo pozostaje jednak ogromne rozproszenie bazy źródłowej. O ile księgi dworskie, obejmujące wybrany okres, są zazwyczaj zebrane, spójne i obszerne, o tyle korespondencja z urzędnikami, dokumenty majątkowe, potwierdzenia przyjęcia na służbę czy polecenia załatwienia określonych spraw pozostają szczątkowe, rozrzucone pomiędzy ogromną spuścizną zachowanych materiałów rękopiśmiennych.

Osobne zagadnienie stanowią kwestie gospodarcze, wynikające z ekonomii dworskiej, obejmujące nie tylko problemy utrzymania rozległego majątku, nadzór nad dzierżawami i arendami, ale także powinności zatrudnionych w poszczególnych dobrach zarządców, administratorów i urzędników folwarcznych. Analiza tych materiałów jest istotna ze względu na źródła finansowania dworów kobiecych, szczególnie w przypadku kobiet zamężnych. Rzadko znajdujemy dokumenty w sposób jasny określające podział dochodów małżonków, przeznaczonych na finansowanie dworów⁵⁸. Zagadnienia te badać możemy przede wszystkim za pomocą rachunków, rejestrów ruchomości i nieruchomości, spisów żywego inwentarza, umów dzierżawnych, instruktarzy ekonomicznych, legatów, darowizn, kwitów, asygnacji, a także rewersałów⁵⁹. Sporo istotnych, a czasem wręcz unikatowych informacji na ten temat dostarcza nam także wciąż opracowana w niewielkim stopniu (zapewne dlatego, że jest to materiał pracochłonny i niezwykle absorbujący) korespondencja urzędników latyfundialnych⁶⁰. W tego typu analizach na uwagę zasługują także

⁵⁸ Zob. B. Popiołek, *Szlachecki dwór kobiecy*, s. 477–496.

⁵⁹ Zob. Z. Szkulatowski, *Organizacja administracji i pracy w dobrach wielkiej własności feudalnej w Polsce w XVII i XVIII wieku w świetle instruktarzy ekonomicznych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego”, 1957, 8, s. 147–156; A. Czapiuk, *Gospodarka w dobrach radziwiłłowskich w XVII wieku w świetle instruktarzy ekonomicznych*, w: *Władza i prestiż*, s. 405–410; B. Popiołek, *Szlachecki dwór kobiecy*, s. 477–496; T. Zielińska, *Oficjaliści*, s. 267–281; I. Kulesza-Woroniecka, *Pozycja służby*, s. 329–340.

⁶⁰ J.A. Gierowski, *Korespondencja urzędników latyfundialnych*, s. 93–98; U. Kicińska, *Codzienne obowiązki*, s. 293–305; też, „Zaufanie mi w interesach śp. JW. Państwa i Dobrodrojeństwa było wypróbowane...” *Współpraca urzędników dworskich z Katarzyną z Potockich Kossakowską (1722–1803), kasztelanową kamińską*, „Przegląd Nauk Humanistycznych”, 22, 2023, 1, s. 79–106; też, *Korespondencja urzędników folwarcznych Marianny z Kąskich Potockiej, starościny lwowskiej jako przyczynek do analizy podstaw życia ekonomicznego dworu*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym”, 65, 2023, 1, s. 73–97; A. Kucharski, *Informacje i usługi. Jakub Kazimierz Rubinkowski jako korespondent i klient Elżbiety Sieniawskiej oraz Anny Katarzyny Radziwiłłowej*, w: *W kręgu patronatu kobiecego*, s. 179–192; K. Syta, *Proces aktotwórczy na dworze Izabeli z Poniatowskich Branickiej w Białymstoku w świetle listów Wojciecha Matuszewicza podskarbiego białostockiego z lat 1772–1797*, w: *Belliculum diplomaticum VI Thorunense. Od dyplomatyki i archiwistyki do dokumentu elektronicznego*, red. K. Kopiński, J. Tandecki, Toruń 2016, s. 43–59; K. Syta, *O nierównej przyjaźni – relacje burgrabiego krakowskiego Stanisława Goczałkowskiego z Izabelą Branicką w latach 1771–1786*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, 24, 2017, s. 183–206; tenże, *Działalność Jana Bromirskiego komisarza w dobrach ruskich kasztelana krakowskiego Jana Klemensa Branickiego w latach 1750–1770*, cz. 1–2, „Studia z Zakresu Nauk Prawnoustrojowych. Miscellanea”, 8, 2018, 1, s. 341–370.

supliki poddanych, które ze względu na charakter składanych za ich pomocą próśb pozwalają zrozumieć trudy codzienności najniższej usytuowanej służby zamieszkującej majątki szlacheckie⁶¹.

DWORY KOBIECE – CHARAKTERYSTYKA FUNKCJONOWANIA

W ciągu wielu lat ukształtował się pewien wzór organizacyjny dworu szlacheckiego, który po części powielił strukturę otoczenia królewskiego, czyli urzędy dworskie, ich nazewnictwo oraz funkcje, które kształtowały się według określonego schematu i hierarchii⁶². Ludzi dworu dzielono zatem na dwie grupy. Pierwszą z nich tworzyły osoby bezpośrednio skupione wokół swej dobrodziejki, a więc urzędnicy dworscy, wyspecjalizowana służba dworska i fraucymer, których celem było dbanie o codzienne funkcjonowanie dworu, kuchnię czy też zdobywanie cennych i luksusowych towarów świadczących o zamożności i wyjątkowości danej właścicielki. Do drugiej grupy zaś należały osoby zajmujące się zarządem dóbr i pracą w folwarkach dworskich, a zatem oficjaliści latyfundiśni, administratorzy majątków oraz czeladź folwarczna. Między wspomnianymi środowiskami panowała swoboda w przepływie ludzi, co związane było z tym, że o mianowaniu na poszczególne stanowiska, awansach bądź wydaleniu ze służby decydowała właścicielka danego dworu, kierując się przy tym przede wszystkim chęcią realizacji własnych celów politycznych, osiągania odpowiednich zysków ekonomicznych oraz prestiżu⁶³. Ludzie ci zatrudniani byli do pracy na podstawie umów, w których prócz zakresu obowiązków znajdowała się informacja o wynagrodzeniu wypłacanym w przedziale kwartalnym lub rocznym.

LUDZIE DWORU

Trudno mówić o jednym uniwersalnym modelu organizacyjnym dworów kobiecych w XVIII w., chociaż widzimy tu tendencje do pewnego ujednolicenia ich organizacji. Struktura różniła się bowiem w zależności od skali majątku, pozycji finansowej, a często i konkretnych upodobań właścicielki. Coraz częstsze dążenia podejmowane na rzecz upodabniania dworów prywatnych do struktur obserwowanych w przypadku

⁶¹ K. Kossarzecki, *Supliki staropolskie*, w: *Elżbieta Sieniawska. Królowa bez korony*, red. K. Morawski, K. Pyzel, Warszawa 2020, s. 93–94; U. Kicińska, *Supplications as a Source of the Analysis of Lives of Petty Servants at Manorial Estates in the Eighteenth Century*, w: *Monarchs' Court – Private Court*, s. 143–162.

⁶² B. Popiołek, *Kobiece dwory szlacheckie*, s. 17.

⁶³ Por. tamże, s. 9, 16–17; B. Popiołek, *Dwór Jadwigi z Jabłonowskich Woroniczowej*, s. 125–154; też, *Gospodarskie kłopoty*, s. 35–55; też, *Rytuały codzienności*; A. Penkała-Jastrzębska, *Służba na kobiecym dworze magnackim*, s. 155–175.

europiejskiej arystokracji wymuszały zmiany w organizacji kuchni, garderoby, jadalni, przestrzeni prywatnej i spotkań o charakterze towarzyskim. Wszystko to przekładało się na sferę dworskich wydatków – żywności, materiałów, naczyń, elementów ubioru, rzemiosła użytkowego czy przedmiotów służących rozrywce⁶⁴. W ślad za tym zaczęto zabiegać o uzupełnienie służby dworskiej o ludzi posiadających inne kompetencje, potrafiących zrobić użytek z nowych towarów docierających na prywatne dwory⁶⁵. Jedynie w części udawało się ich pozyskać na rodzimym rynku – w wielu wypadkach kluczowe okazywało się poszukiwanie lub „wypożyczanie” specjalistów mających za sobą praktykę poza granicami Rzeczypospolitej⁶⁶. Wszystko to napędzało zmiany zarówno w samej strukturze funkcjonowania dworów, jak i warunkach ekonomicznych, społecznych i kulturowych nowej „przestrzeni dworskiej”.

Wraz ze zmieniającymi realiami i wymaganiami sprowadzanie cudzoziemców na prywatne dwory w XVIII w. stawało się coraz powszechniejszą praktyką⁶⁷. Wzorem matki okazał się dwór utrzymywała córka kasztelanowej krakowskiej Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej – Maria Zofia z Sieniawskich Czartoryska (zm. 1771), wojewodzina ruska. Czartoryska regularnie opłacała bowiem zarówno polską, jak i francuską służbę, co było coraz częstszym zjawiskiem w XVIII w. Wielu fachowców-cudzoziemców miała też u siebie wspomniana wyżej Teofila Ludwika z Zasławskich Ostrogskich Lubomirska. Magnatka wielokrotnie wskazywała listownie, że ceni ich za wysokie kompetencje i fachowość w działaniu⁶⁸. Nie mniej różnorodny pod względem narodowości dwór utrzymywała kanclerzyna litewska Anna Katarzyna z Sanguszków Radziwiłłowa (zm. 1746)⁶⁹. Na jej usługach latami pozostawało wielu obcokrajowców, w tym osoby pochodzenia niemieckiego (m.in. snycerze, koniuszy, siodlarze, kamieniarze czy marmurnicy, a nawet zegarmistrze czy kucharze)⁷⁰, czeskiego (cieśle, strzelcy, bażantnicy), węgierskiego (obuwnicy), włoskiego (malarze) czy też francuskiego (malarze, architekci). Cudzoziemców widzimy również w składzie dworu Izabeli Branickiej, kasztelanowej krakowskiej czy Urszuli z Potockich Wielopolskiej, nie wzmiankując już Joanny von Stein Lubomirskiej. Przemiany kulturowe zachodzące u schyłku baroku wpłynęły również na zasady organizacji prywatnych

⁶⁴ Szerzej zob. B. Popiołek, *Z poczucia piękna, z potrzeby posiadania*.

⁶⁵ S.A. Bendall, *The Queens' Dressmakers*, s. 389–414; S. Dyer, *Material Lives*; P. Panayotova, *Inventing the Language of Things: the Emergence of Scientific Reporting in Seventeenth-Century England*, „Annals of Science”, 81, 2024, 4, s. 474–509; S. Birt, *Women, Guilds*, s. 146–164; A. Vickery, *His and Hers*, s. 12–38.

⁶⁶ Szerzej o osiemnastowiecznej „ekonomii rozrywki” zob. M. Rothery, *Emotional Economies of Pleasure among the Gentry of Eighteenth-Century England*, „Social History”, 49, 2024, 3, s. 294–315.

⁶⁷ Było to też pokłosie mieszanych małżeństw polskiej magnaterii i szlachty z przedstawicielami rodzin cudzoziemskich. A. Penkała-Jastrzębska, „*Za cudzoziemca iść...*”, s. 80–95.

⁶⁸ Zagórski do Teofili Ludwika z Zasławskich Ostrogskich 1° v. Wiśniowieckiej, 2° v. Lubomirskiej, Niepołomice, 26 XII 1708, ANK I, AS, teka 291/10, k. 92.

⁶⁹ W. Karkucińska, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa*.

⁷⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Radziwiłłów (dalej: AR), dz. XXIX, rkps 29, s. 6.

dworów. Coraz częściej spotykamy się z zatrudnianiem wysoko wyspecjalizowanej służby, co wiązało się ze zmianą stylu życia i nowymi potrzebami pracodawców. Na dworach pojawiali się cudzoziemscy artyści – muzycy, malarze i poeci, nauczyciele i guwernantki⁷¹. Nowe zwyczaje i wzorce idące z Zachodu skłaniały do podążania za nowinkami w zakresie kuchni czy mody, a to wiązało się z zatrudnianiem specjalistów – kawiarzy i panien kawowych, krawców, szewców, perukarzy i fryzjerów, ptaszników, ogrodników, a nawet profesjonalnych praczek, którym bez szkody można było powierzyć do prania cenne stroje. Coraz częściej widzimy też proceder kształcenia własnych ludzi jako dworskich rzemieślników – hafciarzy i koronczarki, stolarzy, szewców, krawców czy cukierników i kucharzy. W miarę upływu czasu obserwujemy również zjawisko zmiany nazwy urzędów dworskich, pojawiali się wzorem dworu niemieckiego czy francuskiego np. kamerlokaj, lauffer, szambelan czy kapelmajster. Modne stało się ponadto zatrudnianie nie tylko cudzoziemców wyspecjalizowanych w prowadzeniu francuskiej czy niemieckiej kuchni lub obcojęzycznych sekretarzy, ale też czarnoskórej służby jako paziów, lokajów lub gardero-bianych. Czarnoskórą służbę zatrudniały np. Elżbieta z Lubomirskich Sieniawska, kasztelanowa krakowska czy wszystkie Radziwiłłówny, córki Anny Katarzyny z Sanguszków. Nadal popularna była obecność na dworach karłów jako „żywych zabawek”, warto jednak podkreślić, iż zatrudnianie na dworach ludzi niskiego wzrostu niejednokrotnie stanowiło dla nich ratunek i szansę na przeżycie w dość komfortowych warunkach dworu.

Czas zatrudnienia urzędników i służby na prywatnych dworach był bardzo zróżnicowany. Część ludzi pozostawała na służbie patronek dożywotnio, przechodząc pod koniec życia na pozycję tzw. gracialistów i pobierając stałą oraz regularną rentę, mieszkając „u dworu” i ciesząc się opieką patronki także wobec swoich współmałżonków czy potomstwa. Inni odchodzili ze dworu po kilku lub kilkunastu latach kontraktu. Powody odejścia były bardzo różne – wygaśnięcie umowy, niechęć obu stron do jej odnowienia, lepsza oferta pracy i wynagrodzenia, małżeństwo, podeszły wiek⁷². Trzeba przy tym pamiętać, iż nie można traktować służby dworskiej, a tym bardziej urzędników dworskich jako ludzi bezwolnych i podporządkowanych. Bardzo często bowiem spotykamy się z tym, że porzucali oni pracę bez uzasadnienia i odchodzili ze służby. Zdarzają się i takie sytuacje, gdy zatrudnieni na długoterminową, zwykle dwuletnią umowę odchodzili po odebraniu kwartalnego wynagrodzenia i barwy.

Stosunkowo najłatwiej jest ustalić kwestie wynagrodzeń pobieranych przez urzędników i służbę na prywatnych dworach. Zatrudnionym oferowano wynagrodzenie za służbę, na które składały się takie komponenty, jak suchedni⁷³, strawne, barwa,

⁷¹ Tendencje te były reperkusją wpływów płynących z zachodnich dworów arystokratycznych. Zob. Ch. Spencer-Espinosa, *Music and Social Change. Reflections on the Relationship between Sound and Society*, „International Review of the Aesthetics and Sociology of Music”, 53, 2022, 1, s. 57–76.

⁷² Szerzej zob. B. Popiołek, *Rytuały codzienności*.

⁷³ O formach wynagradzania służby szerzej zob. tamże, s. 208–221.

w materiale źródłowym najczęściej określane jako „salaria”⁷⁴. Należności płacono w większości regularnie, dokładnie rejestrując, jaką kwotę i za jaki okres wręczono każdemu zatrudnionemu. Wszystko skrzętnie zapisywano w dworskich księgach wydatków, stąd dziś są one niezastąpionym źródłem wiedzy zarówno o uposażeniu służby, jak i strukturze różnorodnych dworów kobiecych funkcjonujących w czasach saskich. Stawki wynagrodzeń różniły się w zależności od zakresu powierzonych obowiązków, profesjonalizacji służby czy miejsca w hierarchii dworskiej. Najwyższe uposażenie otrzymywali ludzie wykwalifikowani, realizujący zadania najistotniejsze z punktu widzenia interesów patronki i funkcjonowania całego dworu i należący do kategorii urzędników dworskich – marszałek dworu, podskarbi, kuchmistrz, kre-densarz czy sekretarze dworscy. Ludzie ci korzystali nie tylko z wysokiego wynagrodzenia, ale i prawa do korzystania z pańskiego stołu, zamieszkiwania w pobliżu patronki czy dodatkowych profitów (tzw. kolenda), nie zawsze określonych w kontrakcie. Szczególnie zasłużeni stawali się beneficjentami części majątku swoich patronek, niejednokrotnie hojnie uposażonymi w ich testamentach. Stałą praktyką były podarunki dla służby z okazji wesel, chrztów dzieci czy organizacja i finansowanie pogrzebów zmarłych sług przez chlebobawczynię. Nierzadko też patronki obejmowały opieką edukacyjną potomstwo żyjącej lub zmarłej służby. Znacznie niższe uposażenie pobierała służba dworska, np. służba kuchenna (kucharze, piekarze, cukiernicy, pasztetnicy, kawiarze i kawiarki), pokojowa (lokaje, garderobiani, paziowie), stajenna (masztalerze, forysie, woźnice). Sporadycznie i tylko na dużych dworach zatrudniono wysoko wyspecjalizowaną służbę – krawców, szewców, tapicerów, fryzjerów i lekarzy – ze względu na jej duży koszt utrzymania. Częściej korzystano z ich usług na zasadzie jednorazowych kontraktów. Dla przykładu na dworze Teofili Ludwiki z Zasławskich Ostrogskich Lubomirskiej utrzymanie aptekarza i dobrego krawca kosztowało po 14 talarów, zaś na opłacenie lokaja, dworskiego cyrulika czy kuśnierza wystarczało po sześć talarów⁷⁵. Stawki kształtowały się różnie w zależności od kategorii rzemieślników. Na wysokie zarobki nie mogła liczyć najniższa w hierarchii dworu służba – podkuchenni, kuchty, pomywaczki, chłopcy stajenni i in. Bardzo kosztowne było utrzymanie kapeli dworskiej, stąd też inwestycje takie czyniono jedynie na części dworów magnackich, gdzie mecenat i zainteresowania artystyczne patronek uzasadniały taką potrzebę⁷⁶. Wynagrodzenie tych ludzi zależało od umowy, ich talentu i możliwości finansowych samej patronki. Najwięcej zarabiał kapelmistrz, pozostali muzycy otrzymywali wyrównane wynagrodzenie, jak

⁷⁴ Tamże, s. 127.

⁷⁵ ANK I, AS, sygn. 261, s. 42.

⁷⁶ W przypadku dworu Lubomirskich wynagrodzenie dla każdego muzyka było jednakowe. Nie wszędzie jednak przyjęto takie rozwiązanie. ANK I, AS, sygn. 385, s. 13. Dodatkowo ze skarbu moco-dawcy kupowano dla kapeli instrumenty muzyczne. Koszt doposażenia kapeli bywał niemały. Z majątku Aleksandra Dominika Lubomirskiego jednorazowo na nowe „instrumenta dla kapelli” zakupione we Wrocławiu wydano 400 zł polskich. AGAD, Archiwum Gospodarcze Wilanowskie, rkps 164, s. 75.

na dworze Teofili Ludwiki z Zasławskich Ostrogskich Lubomirskiej⁷⁷. Na usługach jej syna Aleksandra Dominika Lubomirskiego, starosty sandomierskiego, ordynata ostrogskiego, przyjęto rozwiązanie, zgodnie z którym najwięcej płacono trębaczom i wioliście, odpowiednio mniej waltornistom, zaś najmniej trębaczom rajtarskim⁷⁸. Struktura wynagrodzenia kapeli dworskiej, jak i zakres jej działalności różniły się jednak w zależności od dworu⁷⁹.

Magnatki nie tylko formalnie nadzorowały kwestie funkcjonowania majątku, ale też personalnie angażowały się w sprawy doboru ludzi zasilających szeregi służby dworskiej. Znaczenie miało tak dotychczasowe doświadczenie, jak i kwestie zdrowotne czy ocena zdolności wypełniania określonych czynności i zadań. Przed przyjęciem na służbę nierzadko zasięgano więc opinii względem dotychczasowej pracy kandydata, uwzględniając zarówno jego praktykę na innych dworach, jak i ocenę jego zaangażowania w pracę oraz uczciwość⁸⁰. Jeden z administratorów pracujących dla Teofili Ludwiki z Zasławskich Ostrogskich Lubomirskiej wprost upraszał magnatkę, by ta rozważyła możliwość przyjęcia na służbę jednego z solidnych i godnych zaufania ludzi, jednak by wyznaczyła mu takie stanowisko, które będzie on w stanie wykonywać, uwzględniając jego zaawansowany już wiek⁸¹.

Dobrymi specjalistami niechętnie się dzielono, szczególnie kucharzami, krawcami czy lekarzami – oferowano im nawet konkurencyjne warunki, licząc na możliwość zatrzymania ich na własnym dworze. Zdarzały się sytuacje, w których „wypożyczano” najlepszych ludzi krewnym, koligatom czy przyjaciółom, gdy była taka potrzeba, np. na ceremonie rodzinne. Praktykę tę stosowano zwłaszcza w przypadku dworskich kucharzy i medyków. Nagłe zachorowania, osłabienie zdrowia czy wypadki losowe mobilizowały najbliższe środowisko do pomocy potrzebującemu. Szeroko zakrojone działania na rzecz „wypożyczenia” na swój dwór wprawnego w sztuce medyka czyniła m.in. wojewodzina wileńska Antonina Sybilla Waldstein-Arnau, która zabiegała o poratowanie zdrowia swego małżonka Kazimierza Jana Sapiehy (zm. 1720). Wspominał o tym listownie kasztelan wileński Kazimierz Czartoryski (zm. 1741):

od powrotu Xcia JMP hetmana WXL do Wiłkowiszek ode dworu nie miałem nic od niego, tylko sama [Antonina Sybilla Waldstein-Arnau] do mojej żony [Izabeli Elżbiety z Morsztynów Czartoryskiej] pisała po doktora naszego, bo książę JM na bóle podagry i rhumatismus decumbit i tam ten medicus pojechał⁸².

⁷⁷ ANK I, AS, sygn. 261, s. 44

⁷⁸ ANK I, AS, sygn. 385, s. 13.

⁷⁹ I. Bieńkowska, *Muzyka na dworze księcia Hieronima Florianą Radziwiłła*, Warszawa 2013, s. 94.

⁸⁰ Andrzej Dawid Czerny do Teofili Ludwiki z Zasławskich Ostrogskich 1° v. Wiśniowieckiej, 2° v. Lubomirskiej, [b.m.] 19 I 1708, ANK I, AS, teka 342/9, s. 99.

⁸¹ Stanisław Dedyński do Teofili Ludwiki z Zasławskich Ostrogskich 1° v. Wiśniowieckiej, 2° v. Lubomirskiej, Łękawica 1 VII 1694, ANK I, AS, teka 291/7.

⁸² Kazimierz Czartoryski do Karola Stanisława Radziwiłła, Królewiec 12 VI 1708, AGAD, AR V, rkps 2577, s. 60.

Nie inaczej postąpiła wspominana już Teofila Ludwika z Zasławskich Ostrogskich Lubomirska, która bez wahania poleciła usługi zaufanego dworskiego lekarza swemu przyrodniemu bratu – kanclerzowi wielkiemu litewskiemu Karolowi Stanisławowi Radziwiłłowi (zm. 1719). Na dworze radziwiłłowskim drżano wówczas o zdrowie Anny Katarzyny z Sanguszków, żony magnata, która w czasie połogu zapadła na ospę⁸³.

Bliskie kontakty utrzymywane pomiędzy przedstawicielami magnaterii i zamożnej szlachty w kontekście funkcjonowania służby miały też drugie dno. Zawiedzenie oczekiwań mocodawców czy – w najgorszym razie – narażenie ich na straty, dopuszczenie się kradzieży, a nawet ucieczkę ze służby społecznie piętnowano. Na początku XVIII stulecia przepływ wiedzy w tym zakresie był głównie korespondencyjny. Przyjaciołom, krewnym i koligatom żalono się na nieuczciwych ludzi dworu, zniechęcając tym samym najbliższe środowisko do oferowania im ewentualnego miejsca zatrudnienia. W połowie XVIII w. w gazetach, takich jak choćby „Kurier Polski”, zaczęto też umieszczać informacje o przestępstwach dokonywanych na dworach przez służbę. Służyło to publicznemu napiętnowaniu oszustów i awanturników, a co za tym idzie utrudnieniu poszukiwań innego mocodawcy⁸⁴. Nieuczciwych służących starano się pociągnąć do odpowiedzialności, wytaczając procesy o zniszczenie bądź zagrabienie kosztowności, narażenie mocodawcy na straty bądź działanie wbrew interesom dworu. Szczególnym przypadkiem była sprawa wytoczona przez marszałkową nadworną Mariannę z Lubomirskich Sanguszkową (zm. 1729) i jej małżonka Pawła Karola Sanguszkę (zm. 1750), którzy pociągnęli Mariannę Burletti, zatrudnioną na dworze brata Marianny, starosty sandomierskiego i ordynata ostrońskiego Aleksandra Dominika Lubomirskiego (zm. 1720), do odpowiedzialności za domniemane spowodowanie śmierci mocodawcy⁸⁵.

Znane są też wypadki, w których służba domowa stawała się mimowolnym uczestnikiem domowych sporów i konfliktów między właścicielami majątku. Brak porozumienia między osobami wspólnie żyjącymi, przestępstwa obyczajowe, tak samo jak uporczywe naruszanie domowego miru skutkowały sytuacjami, w których – jak relacjonowała przeciwko swemu małżonkowi Elżbieta z Pawęckich Chrzastowska – zamiast pełnić rolę mocodawczyni i pani domu, wobec postawy opresyjnego męża była zmuszona „z czeladzią jadać, i sypiać musiała na barłogu jako sierota uboga”⁸⁶. Podobne sprawy trafiały do rozpatrzenia przez sądy grodzkie, a służbę domową – obserwatora i świadka codziennych problemów – traktowano jako najlepsze źródło zeznań pozwalających zorientować się w sytuacji⁸⁷. Równie skandaliczne były przy-

⁸³ Teofila Ludwika z Zasławskich Ostrogskich Lubomirska do Karola Stanisława Radziwiłła, Warszawa 10 I 1700, AGAD, AR V, rkps 8700, s. 42.

⁸⁴ Biblioteka Narodowa, mf. 29662, Kurier Polski, 1753, nr 23 (19 X).

⁸⁵ A. Penkała-Jastrzębska, *Aleksander Dominik Lubomirski (1693–1720). Nieznane okoliczności śmierci ordynata ostrońskiego*, „Ostrożka Dawna”, 2020, 7, s. 29–38.

⁸⁶ Tamże, s. 54.

⁸⁷ A. Penkała, „*Od postanowienia wspólnego ustawiczne przeklęstwa, słów nieuczciwych wołania, halasy*”. (Nie)codziennosc szlacheckiego domu w świetle zapisów z osiemnastowiecznych ksiąg

padki nastawiania właścicieli przeciwko służbie, fizycznego karania zatrudnionych na dworze ludzi i samosądów, co wynikało z wewnętrznej rywalizacji o stanowiska i posady. Podczaszy drohojowski Antoni Księski, nie mogąc dojść do porozumienia ze swą małżonką Antoniną, usiłował wywrzeć wpływ, czy wręcz ukarać swą współtowarzyszkę życia, atakując otaczającą ją służbę. W aktach sądowych zanotowano, że Księski „pannę służebną Romanowską pobił i nogami pokopał [...] służyć zabraniał, odgrażając się zbiciem i zabiciem”⁸⁸. Zatrudniona na dworze kobieta stała się więc bezpośrednią ofiarą konfliktu małżeńskiego⁸⁹.

ADMINISTRATORZY FOLWARKÓW

Prócz wymienionych powyżej ludzi znaczną część środowiska dworskiego stanowili urzędnicy folwarczni, którzy w źródłach występują jako zarządcy, gospodarze, rachmistrzowie czy pisarze ziemscy, a zakres ich powinności w dużej mierze zależał od woli właścicielki dworu. Wielu z nich należało również do zarządu centralnego dworów. Oprócz przypisanych im podstawowych zadań związanych z odpowiednim funkcjonowaniem danego gospodarstwa patronka mogła narzucić swym oficjalistom dodatkowe zajęcia, co czyniła według własnego uznania i przeprowadzonych wcześniej obserwacji.

Częstą praktyką było także odmiennie stosowane na różnych dworach nazewnictwo, którym posługiwano się do określenia poszczególnych zarządców. Zjawisko to można zaobserwować szczególnie w XVIII stuleciu, kiedy to dane stanowisko określano niejednoznacznie i niekonsekwentnie. Zgodnie z obowiązującą wówczas nomenklaturą folwarkami kierowali oficjaliści, których zamiennie nazywano administratorami, dyspozytorami lub zawiadowcami. Na czele danego klucza, czyli hrabstwa stał ekonom, którego czasem mianowano gubernatorem, a jego odpowiednikiem w dobrach królewskich był podstarości, choć nazwa ta czasami pojawia się także w dobrach prywatnych. Grono urzędników folwarcznych tworzyli również pisarze prowentowi oraz kasjer, który utożsamiany był z podskarbin. Za najwyższego urzędnika w dobrach ziemskich uważano natomiast komisarza, zwanego też komisarzem generalnym, który był jednocześnie głównym ich zarządcą. Warto zauważyć, że pomimo iż powinności urzędników ziemskich wiązały się bezpośrednio z pracą w folwarkach, to część oficjalistów skupiona była wokół rezydencji pańskiej, zajmując się centralną administracją dóbr. Do grona tego należeli komisarz generalny,

grodzkich z terenu województwa krakowskiego, w: *Dom, codzienność i święto. Ceremonie i tradycje rodzinne. Studia historyczno-antropologiczne*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Kraków 2018, s. 93–103.

⁸⁸ ANK I, Castr. Crac. Rel., nr 141B, s. 3078.

⁸⁹ Nie było to zjawisko odosobnione. Na podobne problemy zwracali już uwagę europejscy badacze. Zob. E. Foyster, *Marital Violence. An English Family History, 1660–1857*, Cambridge 2005; J. Bailey, *Unquiet Lives. Marriage and Marriage Breakdown in England, 1660–1800*, Cambridge 2003.

podskarbi generalny, a także urzędnicy nadworni, na których czele stali marszałek, łowczy i koniuszy⁹⁰. Wyżsi urzędnicy rekrutowali się zazwyczaj ze szlachty, a o przyjęciu na dany urząd decydowało odpowiednie przygotowanie do zawodu. Liczba personelu dworskiego i folwarcznego zależała od wielkości gospodarstwa. Podczas doboru podstarościch szczególnymi względami cieszyli się ci, którzy posiadali żony, gdyż te zazwyczaj sposobne były do prowadzenia gospodarstwa kobiecego, gdzie zajmowały się warzywnikami, kuchnią i spiżarnią, trudniły się szyciem oraz doglądały kobiecą służbę folwarczną odpowiedzialną za bydło i pozyskiwanie nabiału⁹¹.

Oficjaliści folwarczni pełnili wiele istotnych funkcji mających na celu sprawne działanie majątków ziemskich pod kątem gospodarczym. Do ich najważniejszych obowiązków należały: nadzór nad szeroko pojętą polityką ekonomiczną w danym folwarku, czyli doglądanie prac polowych, opieka nad zwierzętami hodowanymi, kierowanie transportem lądowym i rzeczny, czy też pozyskiwanie i zbywanie żywności oraz towarów potrzebnych w gospodarstwach. Prócz tego powinnościami zarządców dóbr były: kontrolowanie poczynań niższych urzędników folwarcznych, pobieranie podatków, weryfikacja przychodów i rozchodów w poszczególnych dobrach, a także zawieranie umów z arendarzami. Ze względu na zakres wyżej wymienionych powinności na stanowiska te dobierano ludzi odpowiedzialnych, rozsądnych i uczciwych. Jednocześnie nie rezygnowano z różnych form ich nadzoru, a mianowicie osobistych wizyt w poszczególnych majątkach, przeglądu rachunków i rejestrów bądź też, jeśli wymagała tego sytuacja, inwigilacji konkretnych oficjalistów⁹². Świadczy o tym list wysłany do Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej, przez A. Chrostowskiego, zarządcę w Kawczym Kącie⁹³ w kwietniu 1723 r., w którym pisał:

miałem wielką nadzieję w łaskawej klemencyi [...] Dobrodziejki, kiedy w tych krajach był [...] Pan Turbiński, że mnie [...] Dobrodziejka każesz rachunków słuchać, ale inaczey Pan Bóg dysponował rzeczy [...] i Pana Turbińskiego stąd wyprowadził, więc przypominam świątobliwej łasce [...] Dobrodziejki pokornie suplikując, abyś raczyła [...] kogo przysłać do mnie na rachunki, a po uczynionych rachunkach, jeżeli będę godzien, będę służył dalej [...] Dobrodziejce⁹⁴.

⁹⁰ T. Zielińska, *Oficjaliści*, s. 67–87; K. Syta, *Współpracownicy Stanisława Karwowskiego, generalnego plenipotenty Izabeli z Poniatowskich Branickiej (przyczynek do mechanizmów działania magnackiej kancelarii prawnomajątkowej)*, w: *Piśmienność pragmatyczna – edytorstwo źródeł historycznych – archiwistyka. Studia ofiarowane profesorowi Januszowi Tandeckiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. R. Czaja, K. Kopiński, Toruń 2015, s. 309–328.

⁹¹ Szerzej o kobiecej służbie folwarcznej zob. U. Kicińska, *Powinności dworniczek w majątkach szlacheckich XVIII wieku. Przykład dworu Anna Pauliny z Sapiehów Jabłonowskiej (zm. 1800), wojewodziny braclawskiej*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym”, 73, 2024, 4, s. 111–132.

⁹² B. Popiołek, *Rytuały codzienności*, s. 228, 231.

⁹³ Szerzej o nim zob. B. Popiołek, J.S. Nowak, *Wszyscy ludzie*, s. 189.

⁹⁴ A. Chrostowski do Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, Kawczy Kąt 18 IV 1723, Biblioteka im. ks. Czartoryskich (dalej: BCz), sygn. 5777, k. 701.

Warto podkreślić, że w analizowanych źródłach, głównie listach, rachunkach i regestrach, odnaleźć możemy zapewnienia urzędników folwarcznych o tym, iż osobiście uczestniczyli oni w zasiewach, doglądali sianokosów i żniw, kontrolowali gospodarkę ogrodniczą i sadowniczą, nadzorowali przepływ i handel towarami (m.in. galmanem, ołowiem, wapnem, drewnem, winem, przedmiotami codziennego użytku) oraz sporządzali raporty, w których skrupulatnie wykazywali ilość zebranego zboża, siana, owoców czy też warzyw. Takie zachowanie świadczyło o odpowiedzialności za wykonywaną pracę, uczciwości wobec dobrodziejki, a także było dowodem na to, że pomimo obowiązku dostosowywania się do ordynansów właścicielki dóbr, zarządcy mieli rzeczywisty wpływ na jakość i ilość zrealizowanych w folwarkach przedsięwzięć. Ilustruje to list wysłany do nadmienionej już Sieniawskiej przez Michała Czaplicę (zm. luty 1717), administratora stryjskiego⁹⁵ we wrześniu 1712 r., w którym zapewniał ją, że „inwentarze w starostwie tegoroczne spisuję ja – raz po wsiach wszystkich, jużemy też zaczęli oraz [na – A.] siejby zimowe, przy którym sianiu zboża sam żem bywał [osobiście – A.] w każdym folwarku”⁹⁶. Podobne zapewnienia słał swej dobrodziejce, wymienionej wyżej Sieniawskiej, Franciszek Goworczewski (zm. po 1739), administrator dóbr jarosławskich⁹⁷, który pod koniec lipca 1714 r. zaręczał, że wprowadzie wszystko w jego folwarku dobrze się oporządza, „tylko posucha zbożu miejscami szkodzi, siana już się przygotowało, ostatek łąk po Pańskich wzorach już dokoszuje i siana piękne i pogodne będą, co wszystko mając na dobrej pieczy starać się będę, abym jak najlepiej gospodarstwo prowadził według należytości”⁹⁸. Czasem, dla dokładniejszego udokumentowania swej aktywności, administratorzy podczas objeżdżania dóbr korzystali z usług specjalnych pomocników, którzy mieli uwiarygodnić ich raporty. W tej sprawie pisał do kasztelanowej krakowskiej W. Michalski, administrator laszecki⁹⁹, który pod koniec września 1718 r. oznajmił jej, iż „siew żyta zaczęliśmy w dzień siódmego września i się siać będziemy. Należące zaś pola do posiania na zimę jak najlepiej sprawiać się będą do siewu i do miary zboża przysiężni chodzą, aby widzieli i sami dali wywód wiele się zboża [wysieje – A.]”¹⁰⁰.

Prócz wymienionych powyżej obowiązków do powinności administratora należały także organizowane w poszczególnych folwarkach prace remontowe i budowlane, które w zależności od okoliczności wymagały nie tylko czasu i uwagi, ale także odpowiednich nakładów finansowych, sporządzenia stosownych abrysów,

⁹⁵ Szerzej o nim zob. B. Popiołek, J.S. Nowak, *Wszyscy ludzie*, s. 195.

⁹⁶ Michał Czaplic do Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, Stryj 5 IX 1712, BCz, sygn. 5782, k. 120.

⁹⁷ Szerzej o nim zob. B. Popiołek, J.S. Nowak, *Wszyscy ludzie*, s. 251–252.

⁹⁸ Franciszek Goworczewski do Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, Laszki 25 VII 1714, BCz, sygn. 5822, k. 5.

⁹⁹ W. Michalski do Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, Laszki 28 IX 1718, BCz, sygn. 5891, k. 343–344.

¹⁰⁰ Tamże, k. 343–344.

sprawdzenia specjalistów i artystów oraz pozyskania materiałów budowlanych. Pracom tym podlegały budynki mieszkalne i gospodarcze, czyli domy, pałace, stajnie, obory, wozownie, serniki, piekarnie czy też karczmy¹⁰¹. Inwestowano także w prywatne siedziby, dbając, aby wpisywały się w politykę prestiżu uskutecznianą przez ich właścicieli. Nie może zatem dziwić, że kiedy Joanna von Stein przeniosła się na rzeszowski dwór swego męża, z rozmachem przystąpiono do przeobrażania zabudowań w rezydencję na miarę europejskiej arystokracji. Jednym z pierwszych działań było odnowienie zniszczonego już duchem czasu „orderu na facjacie”, który miał przyciągać wzrok każdego gościa wjeżdżającego do dworu Lubomirskich¹⁰². Nie mniejsze ambicje miała Katarzyna Barbara z Radziwiłłów Branicka (zm. 1730), od 1720 r. żona Jana Klemensa Branickiego (zm. 1771)¹⁰³. Rozmach prac prowadzonych podczas przebudowy białostockiej rezydencji doskonale oddają zapiski z jej prywatnej korespondencji, w której wprost wskazywała: „już z Białegostoku wkrótce Wersal mają robić”¹⁰⁴.

Wiele realizacji wyglądało jednak znacznie skromniej. W rozległych dobrach roilo się od zabudowań gospodarczych, których stan zachowania daleki był od optymalnego.

¹⁰¹ Zob. R. Nestorow, „Meister Gottlob” ogrodnik w służbie Adama Mikołaja Sieniawskiego i przebudowa ogrodu w Oleszycach w 1725 roku, „Arboretum Bolestraszyce”, 2005, 10, s. 45–59; tenże, Jan Baptysta Kendel – nadworny ogrodnik Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej. Przyczynek do badań nad rolą i warsztatem ogrodnika w pierwszej połowie XVIII wieku w Polsce, „Arboretum Bolestraszyce”, 2005, 10, s. 7–43; tenże, „Fabryka” palacu w Wilanowie za czasów Elżbiety Sieniawskiej. Uwagi na temat organizacji magnackiego placu budowy w XVIII wieku, s. 441–459, <https://czasopisma.ispan.pl/index.php/bhs/article/view/481> (dostęp: 23 XI 2024); tenże, Architekt wojskowy Jacob de Logau na usługach Sieniawskich i Czartoryskich w Brzeżanach w I poł. XVIII wieku, w: *Sztuka kresów wschodnich*, t. 6, red. A. Betlej, P. Krasny, Kraków 2006, s. 59–79; R. Nestorow, *Pro domo et nomine suo*; U. Stępień, *Działalność fundatorska Elżbiety Sieniawskiej w świetle listów malarza Carla de Prevo. Zagadnienie relacji między zleceniodawcą i artystą*, w: *Działalność Elżbiety Sieniawskiej*, s. 375–394.

¹⁰² Szerzej o polityce budowania prestiżu magnatów poprzez inwestowanie w rozbudowę i odnowę prywatnych rezydencji zob. Z. Bania, „Kazać porobić, byle były jak najmodniejsze”. Relacje między inwestorem a budowniczym w polskiej architekturze nowożytnej, w: *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. 6: *Fundator i dzieło w sztuce nowożytnej*, red. J. Lileyko, I. Rolska-Boruch, Lublin 2005, s. 21–28; T. Dziubecki, *Programy symboliczne i funkcje ceremonialne rezydencji magnackich*. Puławy, Białystok, Radzyń Podlaski, Lubartów w latach 1730–1760, Warszawa 2010; J. Dygdała, *Nowe pałace dwóch podskarbich wielkich koronnych z doby saskiej Jana Jerzego Przebendowskiego i Jana Ansgarego Czapskiego jako symbol awansu społecznego*, w: *Dom, majątek, klient, sługa. Manifestacja pozycji elit w przestrzeni materialnej i społecznej (XIII–XIX wiek)*, red. M.R. Pauk, M. Saczyńska, Warszawa 2010, s. 179–200.

¹⁰³ AGAD, AR XI, sygn. 123, s. 1–3; K. Łopatecki, *Intercyza zawarta między Janem Klemensem Branickim a Katarzyną Barbarą Radziwiłłówną jako przykład realizacji strategii rodzinnych magnaterii (1720 r.)*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 38, 2016, 3, s. 35–36.

¹⁰⁴ Katarzyna Barbara z Radziwiłłów Branicka do Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej, [b.m.] 2 III 1721, AGAD, AR V, sygn. 1335, s. 55. Szerzej o przebudowie Białegostoku w latach dwudziestych XVIII w. zob. A. Penkała-Jastrzębska, „Już z Białegostoku wkrótce Wersal mają robić”, s. 136–153.

Doskonale oddaje to zachowana korespondencja, pełna wzmianek o sypiących się obiektach wymagających pilnej inwestycji. Obrazuje to list wysłany do Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej przez jednego z administratorów pochodzenia żydowskiego, Izaaka Rubinowicza, który w maju 1713 r. pisał:

gospodarstwo swoim należyty trybem idzie, według czasu terażniejszego restauracyje po folwarkach, gdzie tylko potrzeba, buduję, ile na Budziskach i na Orle. O sichowski pałac nie wiem, co zmienić, dach niedawny ze 12 lat słyszę, jak postawiony, a [cie]knie jak durszlak, gdyż zbyt płasko dali, kształtnie [...], ale nie pożytecznie, trzeba zr[z]ucić i *de novo* krokwie, wiązania i dach dać, ale się z tego ważyć nie będę, aż tu WM Pani Dobrodzika będziesz i okiem swoim obaczysz¹⁰⁵.

Baltazar Galangani, pracujący na usługach Teofili Ludwiki z Zasławskich Ostrogskich Lubomirskiej, choć zapewniał mocodawczynię, że dokłada starań w zakresie utrzymania wszystkich zabudowań dworskich w przyzwoitym stanie, operując skromnymi siłami, nie był w stanie uratować wszystkiego. Zakres zniszczeń, bądź powodowanych warunkami klimatycznymi, bądź też stanowiących efekt działań wojennych wyniszczających Rzeczpospolitą w pierwszym dwudziestolecu XVIII w., mocno dawał się we znaki także najzamożniejszym. Szczególnie działania wojenne utrudniały dostęp do najpotrzebniejszych surowców, bez których trudno było myśleć o podjęciu kompleksowych prac. „O pałacu lewartowskim i lubelskim jak największe mam staranie i jako mogę reparuję dachy, bo murować teraz trudno”¹⁰⁶ – informował Galangani mocodawczynię.

Pomimo powszechnej sumienności i rzetelności urzędników w podejściu do swych obowiązków, istniało wiele czynników, które blokowały ich pracę, uniemożliwiając całkowite wywiązanie się z powierzonych im ordynansów. Były to ciągle przemarsze wojsk, kontrybucje, hiberny, klęski żywiołowe oraz niestabilna moneta¹⁰⁷. Na wojska saskie wędrujące ze Śląska w stronę Rzeszowa, „naprzykrzając się dobrom [...] [Sieniawskiej – A.] [...] noclegami, [...] i popasami”, narzekał w 1716 r. wspomniany już Goworczewski¹⁰⁸. Należy przyjąć, że sytuacja ta nie polepszyła się i kilka lat później, gdyż w 1723 r. inny z administratorów, Chrostowski, pisał do swej chlebowodawczyni:

¹⁰⁵ Izaak Rubinowicz do Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, Rytwiany 25 V 1713, BCz, sygn. 5934, k. 274.

¹⁰⁶ Baltazar Galangani do Teofili Ludwiki z Zasławskich Ostrogskich 1° v. Wiśniowieckiej, 2° v. Lubomirskiej, Lewartów 18 III 1708, ANK I, AS, teka 342/8, s. 18.

¹⁰⁷ B. Popiołek, *Powietrzem tknięty: zarazy i klęski żywiołowe w świadomości społecznej czasów saskich*, w: *Epidemie w dziejach Europy. Konsekwencje społeczne, gospodarcze i kulturowe*, red. K. Polek, Ł.T. Sroka, Kraków 2016, s. 220–228; U. Kicińska, *Beyond the Standards of the Epoch*, s. 12–19; A. Wyrobisz, *Misericordia pestis tempore. Postawy i zachowania w czasie zarazy w Polsce nowożytnej (XVI–XVIII w.)*, w: *Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowej w XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, A. Karpiński, Warszawa 1999, s. 209–220.

¹⁰⁸ Franciszek Goworczewski do Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, Laszki 13 I 1716, BCz, sygn. 5822 III, k. 41.

JM Pan Poradowski dworzanin [...] Dobrodziejki dnia wczorajszego tu stanął z trzecią asygnacją, niepodobna tu wielkich asygnacji razem płacić, kiedy jeszcze razem wszystko się zważyło – pogłówne, hiberna, kwarta, czynsze, nie wiem co pierwszej wyciągnąć z ludzi, a o pieniądze bardzo skąpo, bo ubogi człowiek nie może nic sprzedać¹⁰⁹.

ZAKOŃCZENIE

Dwór kobiecy był ważną formą wyrażenia swojej tożsamości, pozwalającą kobietom na samodzielne działania w każdej ze sfer ówczesnego życia. Niebagatelną kwestię stanowiły w tym wypadku osobowość właścicielki dworu, jej pozycja społeczna, możliwości oddziaływania na innych, wpływ w środowisku i moc sprawcza w podejmowanych inicjatywach. Pewne ograniczenia wynikające z odmiennej roli kobiet w społeczeństwie szlacheckim mogły pozytywnie wpływać na kształtowanie się nieformalnych układów społecznych rozwijanych w oparciu o środowisko dworskie i zatrudnianych tam ludzi. Przypisanie określonych ról i zasad poszczególnym ludziom w środowisku dworskim nie tylko porządkowało świat danej właścicielki, ale też tworzyło dość przejrzystą strukturę dworu, usprawniało jego funkcjonowanie oraz dzieliło odpowiedzialność pomiędzy ludzi wykonujących poszczególne polecenia i rozkazy. Stąd tak ważną rolę pełniło zaplecze finansowe, dawało ono bowiem możliwość zatrudniania służby, a także wykonywania wielu inicjatyw ekonomicznych i artystycznych wokół danego dworu. Zatrudnianie służby odbywało się w większości za osobistą akceptacją mocodawczyń, które przywiązywały sporą wagę zarówno do kompetencji ludzi zatrudnianych na dworach, jak i opinii o ich zaangażowaniu i pracy na rzecz wcześniejszego mocodawcy. Utrzymywanie rozległego dworu było kosztowne i wymagało sprawnej administracji majątkiem. Administratorzy dóbr w kompleksowy sposób mieli nadzorować sprawy majątku, na bieżąco raportując ewentualne trudności i przeszkody w realizacji powierzonych im zadań. Zmieniające się realia obyczajowe i kulturowe z czasem doprowadziły do zauważalnej migracji ludzi nowych, przybywających do Rzeczypospolitej zza granicy. Ceniono ich za kompetencje i zdolność realizowania powierzonych zadań w nowym, europejskim duchu. Prywatne dwory stawały się więc centrum wymiany kulturowej i obyczajowej, kształtowały też gusty i nowe wzorce zachowań. Przemiany zachodzące na prywatnych dworach w czasach saskich są kolejnym elementem badań nad procesem adaptacji polskiej magnaterii i szlachty do wzorców kultury europejskiej XVIII stulecia.

¹⁰⁹ A. Chrostowski do Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, Kawczy Kąt 18 X 1723, BCz, sygn. 5777, k. 717.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA NIEDRUKOWANE

Archiwum Główne Akt Dawnych

Archiwum Gospodarcze Wilanowskie, rkps 164

Archiwum Radziwiłłów, dz. V, rkps 1335, 2577, 8700; dz. XI, sygn. 123; dz. XXIX, rkps 29

Archiwum Narodowe w Krakowie I

Archiwum Sanguszków, sygn. 261, teka 291/7, 291/10, 342/9, 342/8, 385

Castr. Crac Rel., nr 141B, s. 3078

Biblioteka Czartoryskich

sygn. 5777, 5782, 5822, 5891, 5934

Biblioteka Narodowa

mf. 29662, Kurier Polski, 1753, nr 23 (19 X)

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Codzienne kłopoty, wielkie interesy i podwójna elekcja. Korespondencja radziwiłłowskich urzędników z księżną Anną z Sanguszków Radziwiłłową i jej synem Michałem Kazimierzem z 1733/1734 roku, wyd. Jerzy Dygdała, Warszawa 2013.

„Jaśnie Oświeconej Pani najniższym sługą”. Listy generalnego plenipotenty Stanisława Karwowskiego do kasztelanowej krakowskiej Izabeli Branickiej z lat 1771–1788, oprac. Krzysztof Syta, Toruń 2020.

Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej, t. 2: *Jaśnie Oświecona Mościa Księżna Dobrodziejko. Informatorzy i urzędnicy*, oprac. i wyd. Bożena Popiołek, Urszula Kicińska, Agnieszka Słaby, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2016.

OPRACOWANIA

Augustyniak Urszula, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001.

Augustyniak Urszula, *Pozycja kobiet na ewangelickich dworach magnackich i szlacheckich w Wielkim Księstwie Litewskim w 1. poł. XVIII w. na przykładzie Radziwiłłów birżańskich i ich klienteli*, w: *Dwór kobiety w Rzeczypospolitej XVII i XVIII wieku*, red. Bożena Popiołek, Anna Penkała-Jastrzębska, Konrad Pyzel, Kraków 2021, s. 15–32.

Bailey Joanne, *Unquiet Lives. Marriage and Marriage Breakdown in England, 1660–1800*, Cambridge 2003.

Bania Zbigniew, *„Kazać porobić, byle były jak najmodniejsze”. Relacje między inwestorem a budowniczym w polskiej architekturze nowożytnej*, w: *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. 6: *Fundator i dzieło w sztuce nowożytnej*, red. Jerzy Lilejko, Irena Rolska-Boruch, Lublin 2005, s. 21–28.

Bąkowski-Kois Dariusz, *Zarządcy dóbr Elżbiety Sieniawskiej – studium z historii mentalności 1704–1726*, Kraków 2005.

- Begiato Joanne, *A 'Master-Mistress': Revisiting the History of Eighteenth-Century Wives*, „Women's History Review”, 32, 2022, 1, s. 1–20.
- Bendall Sarah A., *The Queens' Dressmakers: Women's Work and the Clothing Trades in Late Seventeenth-Century London*, „Women's History Review”, 32, 2023, 3, s. 389–414.
- Bergerówna Janina, *Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach. Działalność gospodarcza i społeczna Anny z Sapiehów Jabłonowskiej*, Lwów 1936.
- Bieńkowska Irena, *Muzyka na dworze księcia Hieronima Floriana Radziwiłła*, Warszawa 2013.
- Bieńkowska Irena, *Śpiewacy Pawła Karola Sanguszki (1680–1750) w drugiej i trzeciej dekadzie XVIII wieku*, „Polski Rocznik Muzykologiczny”, 13, 2015, s. 125–137.
- Birt Sarah, *Women, Guilds and the Tailoring Trades: The Occupational Training of Merchant Taylors' Company Apprentices in Early Modern London*, „The London Journal”, 46, 2021, 2, s. 146–164.
- Blinda Angelika, *Działalność polityczna Anny z Sapiehów Jabłonowskiej w czasie konfederacji barskiej w świetle jej listów do Teofilii z Jabłonowskiej Sapieżyny z lat 1768–1772*, „Wiek Stary i Nowy”, 12 (17), 2017, s. 70–86.
- Blinda Angelika, *Teofila z Jabłonowskich Sapieżyna (1742–1816). Życie prywatne i działalność publiczna*, Katowice 2023.
- Butkiewicz Marian, *Barbara z Duninów Sanguszkowa jako mecenas w schyłkowej epoce polskiego baroku*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, 34, 2015, 1, s. 105–122.
- Chalus Elaine, *Elite Women in English Political Life, c. 1754–1790*, Oxford 2005.
- Chruszczyńska Jadwiga, *Pracownie hafciarskie i tkackie założone przez Annę z Sanguszków Radziwiłłową*, w: *Tkaniny artystyczne z wieków XVIII i XIX. Materiały z sesji naukowej w Zamku Królewskim na Wawelu*, Kraków 21 marca 1991, red. Magdalena Piwocka, Kraków 1997, s. 89–100.
- Cieśla Maria, „Najniższy podnózek i wierny poddany” – czyli o przedstawicielach żydowskich elit ekonomicznych na dworach magnackich (przypadek braci Ickowiczów), w: *Spółeczeństwo staropolskie*, t. 5: *Spółeczeństwo a elity*, red. Iwona M. Dacka-Górzyńska, Andrzej Karpiński, Warszawa 2018, s. 279–293.
- Corfield Penelope J., *Sharing Family Lives between Private and Public Worlds*, w: *taż, The Georgians. The Deeds and Misdeeds of 18th-Century Britain*, New Haven 2022, s. 73–93.
- Czapiuk Alina, *Gospodarka w dobrach radziwiłłowskich w XVII wieku w świetle instruktarzy ekonomicznych*, w: *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. Jerzy Urwanowicz, współpr. Ewa Dubas-Urwanowicz, Piotr Guzowski, Białystok 2003, s. 405–410.
- Czapliński Władysław, Długosz Józef, *Życie codzienne magnaterii w XVII wieku*, Warszawa 1976.
- Duindam Jeroen, *Versailles, Vienna and Beyond: Changing Views of Household and Government in Early Modern Europe*, w: *Royal Courts in Dynastic States and Empires. A Global Perspective*, red. Jeroen Duindam et al., Leiden–Boston 2011, s. 401–431.
- Dwory magnackie w XVIII wieku. Rola i znaczenie kulturowe*, red. Teresa Kostkiewiczowa, Agata Roćko, Warszawa 2005.
- Dwór kobiecy w Rzeczypospolitej XVII i XVIII wieku*, red. Bożena Popiołek, Anna Penkała-Jastrzębska, Konrad Pyzel, Kraków 2021.
- Dyer Serena, *Material Lives. Women Makers and Consumer Culture in the 18th Century*, Bloomsbury 2021.

- Dygdała Jerzy, *Nowe pałace dwóch podskarbich wielkich koronnych z doby saskiej Jana Jerzego Przebendowskiego i Jana Ansgarego Czapskiego jako symbol awansu społecznego*, w: *Dom, majątek, klient, sługa. Manifestacja pozycji elit w przestrzeni materialnej i społecznej (XIII–XIX wiek)*, red. Marcin Rafał Pauk, Monika Saczyńska, Warszawa 2010, s. 179–200.
- Dyrmann Kristine, *The Court in the Countryside: Privacy and Political Sociability in the Suburban Villas of Copenhagen's Late Eighteenth-Century Court Elite*, „The Court Historian”, 28, 2023, 1, s. 32–48.
- Dziubecki Tomasz, *Programy symboliczne i funkcje ceremonialne rezydencji magnackich. Puławy, Białystok, Radzyń Podlaski, Lubartów w latach 1730–1760*, Warszawa 2010.
- Ena Sanjuán Íñigo, *The Collapse of a Polity, the Birth of States: Municipal Debt, Local Conflicts and State Formation in the Former Crown of Aragon (1740–1770)*, „Social History”, 48, 2023, 3, s. 316–33.
- Erickson Amy Louise, *Wealthy Businesswomen, Marriage and Succession in Eighteenth-Century London*, „Business History”, 66, 2022, 1, s. 29–58.
- Erickson Amy Louise, *Women and Property. In Early Modern England*, London 2002.
- Fox Sarah, *Giving Birth in Eighteenth-Century England*, London 2022.
- Foyster Elizabeth, *Marital Violence. An English Family History, 1660–1857*, Cambridge 2005.
- Froide Amy M., *Silent Partners. Women as Public Investors During Britain's Financial Revolution, 1690–1750*, Oxford 2017.
- Gierowski Józef Andrzej, *Korespondencja urzędników latyfundialnych jako źródło do historii gospodarczej i społecznej*, w: *Kraków – Małopolska w Europie Środką. Studia ku czci profesora Jana M. Małeckiego w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. Krzysztof Broński, Jacek Purchla, Jan Szpak, Kraków 1996, s. 93–98.
- Gomulanka Stanisława, *Dworska pracownia haftów w Krasieczynie hetmanowej Ludwika Potockiej*, „Roczniki Humanistyczne”, 42, 1994, 4, s. 287–314.
- Guzowski Piotr, *Rodzina szlachecka w Polsce przedrozbiorowej. Studium demograficzne*, Białystok 2019.
- Harvey Karen, *Oeconomy and the Eighteenth-Century House*, „Home Cultures”, 11, 2014, 3, s. 375–389.
- Hill Bridget, *Servants. English Domesticity in the Eighteenth Century*, Oxford 1996.
- Jakuboszczak Agnieszka, *Rodzina i rodzinność szlachcianek wielkopolskich w XVIII wieku. Perspektywa kobieca*, Poznań 2016.
- Jakuboszczak Agnieszka, *Sarmacka dama. Barbara Sanguszkowa (1718–1791) i jej salon towarzyski*, Poznań 2008.
- Jakuboszczak Agnieszka, *Specyfika organizacji i funkcjonowania dworów kobiecych w Wielkopolsce w XVIII w. (perspektywy badawcze)*, w: *Człowiek twórcą historii*, t. 2: *Rzeczpospolita polsko-litewska w Europie wczesnonowoczesnej*, red. Cezary Kukło, Wojciech Walczak, Białystok 2024, s. 233–246.
- Judkowiak Barbara, *Franciszka Urszula Radziwiłłowa – w poszukiwaniu własnego głosu. Propozycje interpretacyjne, dokumentacyjne i edytorskie*, Poznań 2013.
- Judkowiak Barbara, *Wzgardzony wielogłos. Kultura teatralna czasów saskich i jej tradycje*, Poznań 2007.
- Karkucińska Wanda, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1746). Działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa 2000.

- Karpiński Andrzej, *Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*, Warszawa 1995.
- Kasprzak Aleksandra J., *Szklą z hut radziwiłłowskich. Naliboki (1722–1862), Urzecze (1737–1846)*, t. 2: *Szklą ze zbiorów muzeów polskich, zagranicznych i kolekcji prywatnych*, Warszawa 1998.
- Kicińska Urszula, *Beyond the Standards of the Epoch – The Phenomenon of Elżbieta Sieniawska née Lubomirska and Anna Katarzyna Radziwiłł née Sangusko Based on Selected Aspects of Their Economic Activities in Times of Political Unrest in the Saxon Era*, „Open Military Studies”, 2, 2022, 1, s. 12–19.
- Kicińska Urszula, *Codzienne obowiązki zarządcy majątku na przykładzie korespondencji Piotra Morzyckiego do Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej*, w: *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 6: *Stulecia XVI–XIX. Nowa perspektywa historyczna i językowa*, red. Piotr Borek, Marceli Olma, Kraków 2015, s. 293–305.
- Kicińska Urszula, *Damy na Szczuczynie i Radzynie i ich aktywność ekonomiczno-społeczna w Rzeczypospolitej XVIII wieku*, w: *II Symposium Branicianum. Elżbiety, Ludwiki, Izabele – kobiety w przestrzeni publicznej i prywatnej w Rzeczypospolitej XVIII wieku*, red. Adam Danilczyk, Piotr Guzowski, Waldemar F. Wilczewski, Białystok 2024 [w druku].
- Kicińska Urszula, „*Funkcyi mojej dosyć czynić, jakom zwykł dotąd*” – współpraca Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej z urzędnikami jako przejaw działalności gospodarczej kasztelanowej krakowskiej, w: *Działalność Elżbiety Sieniawskiej. Polityka – gospodarka – kultura*, red. Bożena Popiołek, Warszawa 2020, s. 279–304.
- Kicińska Urszula, *Gospodarka rolna i hodowlana w dobrach kobiecych jako źródło finansowania dworów patronek*, w: *Człowiek twórcą historii*, t. 2: *Rzeczpospolita polsko-litewska w Europie wczesnonowoczesnej*, red. Cezary Kukło, Wojciech Walczak, Białystok 2024, s. 317–348.
- Kicińska Urszula, *Korespondencja jako źródło do badań aktywności gospodarczej kobiet w epoce saskiej*, w: *Kobiece kręgi korespondencyjne w XVII–XIX wieku*, red. Bożena Popiołek, Urszula Kicińska, Agnieszka Słaby, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2016, s. 44–56.
- Kicińska Urszula, *Korespondencja urzędników folwarcznych Marianny z Kątskich Potockiej, starościny lwowskiej jako przyczynek do analizy podstaw życia ekonomicznego dworu*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym”, 65, 2023, 1, s. 73–97.
- Kicińska Urszula, *Patronacka aktywność wdowy Konstancji Marianny z Potockich Szczukowej podkanclerzyny litewskiej*, w: *W kręgu patronatu kobiecego w XVII–XVIII wieku*, red. Bożena Popiołek, Urszula Kicińska, Anna Penkała-Jastrzębska, Agnieszka Słaby, Kraków 2018, s. 221–238.
- Kicińska Urszula, *Political Activity of Widows as an Example of Shaping Cliental Dependencies in the Second Half of the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, „Theatrum Historiae”, 2019, 24, s. 41–53.
- Kicińska Urszula, *Powinności dworniczek w majątkach szlacheckich XVIII wieku. Przykład dworu Anna Pauliny z Sapiehów Jabłonowskiej (zm. 1800), wojewodziny braclawskiej*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym”, 73, 2024, 4, s. 111–132.
- Kicińska Urszula, *Powinności zarządcy dóbr w latyfundium magnackim w pierwszej połowie XVIII wieku: przykład dworu Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczne”, 31, 2024, 2, s. 113–125.

- Kicińska Urszula, *Problemy codzienności w środowisku dworskim Konstancji Marianny z Potockich Szczukowej (zm. 1733), podkanclerzyny litewskiej*, „Almanach Historyczny”, 25, 2023, s. 83–112.
- Kicińska Urszula, *Relacja patron-sługa w świetle korespondencji ekonomicznej Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej*, w: *Tożsamość kobiet w Polsce. Interpretacje*, t. 1: *Od czasów najdawniejszych do XIX wieku*, red. Iwona Maciejewska, Olsztyn 2016, s. 61–74.
- Kicińska Urszula, *Religious Practices of Widows as an Example of Piety at Noble Courts in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Saxon Era*, „Opera Historica”, 25, 2024, 1, s. 83–104.
- Kicińska Urszula, *Supplications as a Source of the Analysis of Lives of Petty Servants at Manorial Estates in the Eighteenth Century*, w: *Monarchs' Court – Private Court. The Evolution of the Court Structure from the Middle Ages to the End of the 18th Century*, red. Bożena Popiołek, Urszula Kicińska, Anna Penkała-Jastrzębska, Kraków 2024, s. 143–162.
- Kicińska Urszula, „*W tym osieroconym stanie*”. *Pozycja wdowy w społeczeństwie szlacheckim w Rzeczypospolitej (od schyłku XVII do połowy XVIII wieku)*, Kraków 2020.
- Kicińska Urszula, „*Zaufanie mi w interesach śp. JW. Państwa i Dobrodziejstwa było wypróbowane...*” *Współpraca urzędników dworskich z Katarzyną z Potockich Kossakowską (1722–1803), kasztelanową kamieńską*, „Przegląd Nauk Humanistycznych”, 22, 2023, 1, s. 79–106.
- Kobieta i mężczyzna: jedna przestrzeń – dwa światy*, red. Bożena Popiołek, Agnieszka Chłosta-Sikorska, Marcin Gadocha, Warszawa 2015.
- Kolendo-Korczakowa Katarzyna, *Działalność ekonomiczna Anny z Sanguszków Radziwiłłowej – manufaktury hafciarskie w świetle nowych znalezisk*, w: *Dwory magnackie w XVIII wieku. Rola i znaczenie kulturowe*, red. Teresa Kostkiewiczowa, Agata Roćko, Warszawa 2005, s. 193–202.
- Kondratiuk Teresa, *Mecenat Anny z Sanguszków Radziwiłłowej*, Biała Podlaska 1986.
- Kopczyński Michał, *Rodzinne gniazdo? Mieszkańcy szlacheckich dworów w XVII i XVIII wieku*, w: *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce*, cz. 1: *Od średniowiecza do wieku XVIII*, red. Maria Dąbrowska, Andrzej Klonder, Warszawa 2002, s. 96–108.
- Kossarzecki Krzysztof, *Supliki staropolskie*, w: *Elżbieta Sieniawska. Królowa bez korony*, red. Konrad Morawski, Konrad Pyzel, Warszawa 2020, s. 93–97.
- Kowalczyk Małgorzata Ewa, *Dyspozycje Ludwika Marii z Rzewuskich Chodkiewiczowej dotyczące dzieci*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym”, 63, 2022, 3, s. 71–91.
- Kowalik Joanna, *Maria z Kątskich Potocka (ok. 1720–1768): przyczynek do życia kulturalnego w Radzynie w II połowie XVIII wieku*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, 2001, 1, s. 35–46.
- Kucharski Adam, *Aktywność polityczna i kulturalna kobiet w świetle rękopiśmiennej i drukowanej prasy polskiego oświecenia (XVIII w.)*, „Studia Historica Gedanensia”, 14, 2023, s. 70–96.
- Kucharski Adam, *Informacje i usługi. Jakub Kazimierz Rubinkowski jako korespondent i klient Elżbiety Sieniawskiej oraz Anny Katarzyny Radziwiłłowej*, w: *W kręgu patronatu kobiecego w XVII–XVIII wieku*, red. Bożena Popiołek, Urszula Kicińska, Anna Penkała-Jastrzębska, Agnieszka Słaby, Kraków 2018, s. 179–192.

- Kuklo Cezary, *Badania nad historią kobiet w Polsce XVI–XVIII wieku w latach 2011–2020. Niezmienna atrakcyjność, ale czy nowe pytania?*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica”, 107, 2020, s. 13–57.
- Kuklo Cezary, *Jedność czy wielość przestrzeni kobiecych i męskich ognisk domowych w miastach i miasteczkach Polski przedrozbiorowej?*, w: *Kobieta i mężczyzna: jedna przestrzeń – dwa światy*, red. Bożena Popiołek, Agnieszka Chłosta-Sikorska, Marcin Gadocha, Warszawa 2015, s. 131–142.
- Kuklo Cezary, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne*, Białystok 1998.
- Kuklo Cezary, *Parę uwag na marginesie przeglądu stanu badań nad historią kobiet w Polsce przedrozbiorowej*, w: *Dzieje kobiet w Polsce. Dyskusja wokół przyszłej syntezy*, red. Krzysztof A. Makowski, Poznań 2014, s. 161–175.
- Kuklo Cezary, *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*, Białystok 1991.
- Kulesza-Woroniecka Iwona, *Aktywność arystokratek w XVIII wieku*, w: *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. Jerzy Urwanowicz, współpr. Ewa Dubas-Urwanowicz, Piotr Guzowski, Białystok 2003, s. 629–638.
- Kulesza-Woroniecka Iwona, *Dwór Izabeli Branickiej w Białymstoku 1771–1808*, w: *Izabela z Poniatowskich Branicka. Życie i działalność publiczna*, red. Cezary Kuklo, Białystok 2014, s. 87–116.
- Kulesza-Woroniecka Iwona, *Pozycja służby w strukturze i organizacji dworu magnackiego w XVIII wieku*, w: *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, red. Cezary Kuklo, Warszawa 2008, s. 329–340.
- Kulesza-Woroniecka Iwona, *Współpracownicy Izabeli Branickiej w latach 1771–1808*, „Studia Podlaskie”, 20, 2012, s. 155–174.
- Kuras Katarzyna, *Dwór królowej Marii Leszczyńskiej. Ludzie, pieniądze i wpływy*, Kraków 2018.
- Kuras Katarzyna, *Mechanizmy wymiany kulturowej pomiędzy dworami w epoce wczesnonowożytnej*, w: *Człowiek twórca historii, t. 2: Rzeczpospolita polsko-litewska w Europie wczesnonowożytnej*, red. Cezary Kuklo, Wojciech Walczak, Białystok 2024, s. 275–292.
- Kuras Katarzyna, *Transfer kulturowy. Histoire croisée, entangled history i mobilność kulturowa w badaniach nad dworami królewskimi epoki nowożytnej*, „Historyka. Studia Metodologiczne”, 51, 2021, s. 433–452.
- Łopatecki Karol, *Intercyza zawarta między Janem Klemensem Branickim a Katarzyną Barbarą Radziwiłłówną jako przykład realizacji strategii rodzinnych magnaterii (1720 r.)*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 38, 2016, 3, s. 31–54.
- Monarchs' Court – Private Court. The Evolution of the Court Structure from the Middle Ages to the End of the 18th Century*, red. Bożena Popiołek, Urszula Kicińska, Anna Penkała-Jastrzębska, Kraków 2024.
- Moskal Katarzyna, *Memento Ludovicae. Szaty liturgiczne z kościoła Dominikanów w Podkamieniu*, w: *Sztuka w kręgu krakowskich dominikanów*, red. Anna Markiewicz, Marcin Szyma, Marek Walczak, Kraków 2013, s. 951–971.
- Neighbors Dustin M., *Privacy and the Private within European Court Culture*, „The Court Historian”, 28, 2023, 1, s. 1–17.
- Nestorow Rafał, *Architekt wojskowy Jacob de Logau na usługach Sieniawskich i Czartoryskich w Brzeżanach w I poł. XVIII wieku*, w: *Sztuka kresów wschodnich, t. 6*, red. Andrzej Betlej, Piotr Krasny, Kraków 2006, s. 59–79.

- Nestorow Rafał, „*Fabryka*” palacu w Wilanowie za czasów Elżbiety Sieniawskiej. Uwagi na temat organizacji magnackiego placu budowy w XVIII wieku, s. 441–459, <https://czasopisma.ispan.pl/index.php/bhs/article/view/481> (dostęp: 23 XI 2024).
- Nestorow Rafał, Jan Baptysta Kendel – nadworny ogrodnik Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej. Przyczynek do badań nad rolą i warsztatem ogrodnika w pierwszej połowie XVIII wieku w Polsce, „*Arboretum Bolestraszyce*”, 2005, 10, s. 7–43.
- Nestorow Rafał, „*Meister Gottlob*” ogrodnik w służbie Adama Mikołaja Sieniawskiego i przebudowa ogrodu w Oleszycach w 1725 roku, „*Arboretum Bolestraszyce*”, 2005, 10, s. 45–59.
- Nestorow Rafał, *Pomiędzy sztuką a polityką. Fundacje i inicjatywy artystyczne Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej jako przykład magnackiego patronatu za panowania Augusta II*, w: *Działalność Elżbiety Sieniawskiej. Polityka – gospodarka – kultura*, red. Bożena Popiołek, Warszawa 2020, s. 327–349.
- Nestorow Rafał, *Pro domo et nomine suo. Fundacje i inicjatywy artystyczne Adama Mikołaja i Elżbiety Sieniawskich*, Warszawa 2016.
- Nowak Janusz, *Kapele muzyczne na dworze hetmana Adama Mikołaja Sieniawskiego i jego żony Elżbiety z Lubomirskich (1685–1729)*, „*Muzyka*”, 2003, 3, s. 17–48.
- Panayotova Plamena, *Inventing the Language of Things: the Emergence of Scientific Reporting in Seventeenth-Century England*, „*Annals of Science*”, 81, 2024, 4, s. 474–509.
- Penkała Anna, „*Od postanowienia wspólnego ustawiczne przeklęstwa, słów nieuczciwych wołania, hałasy*”. (Nie)codziennność szlacheckiego domu w świetle zapisów z osiemnastowiecznych ksiąg grodzkich z terenu województwa krakowskiego, w: *Dom, codzienność i święto. Ceremonie i tradycje rodzinne. Studia historyczno-antropologiczne*, red. Bożena Popiołek, Agnieszka Chłosta-Sikorska, Marcin Gadocha, Kraków 2018, s. 93–103.
- Penkała-Jastrzębska Anna, *Aleksander Dominik Lubomirski (1693–1720). Nieznane okoliczności śmierci ordynata ostrońskiego*, „*Ostrożka Davnina*”, 2020, 7, s. 29–38.
- Penkała-Jastrzębska Anna, *Anna Wincenta z Fredrów Sapieżyńska – zapomniana dobrodziejka*, w: *W kręgu patronatu kobiecego w XVII–XVIII wieku*, red. Bożena Popiołek, Urszula Kicińska, Anna Penkała-Jastrzębska, Agnieszka Słaby, Kraków 2018, s. 239–252.
- Penkała-Jastrzębska Anna, „*Już z Białegostoku wkrótce Wersal mają robić*”. Europejskie aspiracje dworu Katarzyny Barbary z Radziwiłłów Branickiej (zm. 1730), „*Saeculum Christianum*”, 30, 2023, 1, s. 136–153.
- Penkała-Jastrzębska Anna, *Macierzyństwo w świetle korespondencji Karoliny Teresy z Radziwiłłów Jabłonowskiej do matki Anny z Sanguszków Radziwiłłowej*, „*Horyzonty Wychowania*”, 18, 2019, 46, s. 69–82.
- Penkała-Jastrzębska Anna, *Materiały do produkcji odzieży na siedemnastowiecznym prywatnym dworze magnackim: badania na podstawie rejestrów majątkowych dworu Teofili Ludwika z Zasławskich-Ostrogskich, Iv. Wiśniowieckiej i Józefa Karola Lubomirskich*, „*Perspektywy Kultury*”, 2024, 47, s. 231–246.
- Penkała-Jastrzębska Anna, *Noble Matrimonial Policy at the Royal Court in Dresden during the Reign of King Augustus the Strong (1697–1733): Public Affairs, Private Interests*, „*The Court Historian*”, 28, 2023, 1, s. 80–95.
- Penkała-Jastrzębska Anna, *Przyczynek do badań nad funkcjonowaniem prywatnych dworów magnackich w Rzeczypospolitej przełomu XVII i XVIII wieku na przykładzie dworu Teofili Ludwika z Zasławskich Ostrogskich 1 voto Wiśniowieckich, 2 voto Lubomirskiej*, „*Res Historica*”, 2024, 57, s. 847–868.

- Penkała-Jastrzębska Anna, *Służba na kobiecym dworze magnackim: przyczynek do analizy zagadnienia w świetle rejestrów dworskich Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej*, w: *Dwór kobiecy w Rzeczypospolitej XVII i XVIII*, red. Bożena Popiołek, Anna Penkała-Jastrzębska, Konrad Pyzel, Kraków 2021, s. 155–175.
- Penkała-Jastrzębska Anna, „*Za cudzoziemca iść...*” *Migracje a polityka małżeńska szlachty państwa polsko-litewskiego*, Kraków 2021.
- Persson Fabian, *Women at the Early Modern Swedish Court. Power, Risk, and Opportunity*, Amsterdam 2021.
- Pietrzak Jarosław, *Zarządcy, służdy i korespondenci. Mikołaj Krogulecki i Jan Antoni Lamprecht w kręgu patronatu Marii Kazimierzy Sobieskiej i Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej w latach 1698–1714*, w: *W kręgu patronatu kobiecego w XVII–XVIII wieku*, red. Bożena Popiołek, Urszula Kicińska, Anna Penkała-Jastrzębska, Agnieszka Słaby, Kraków 2018, s. 155–177.
- Poniat Radosław, Guzowski Piotr, Liedke Marzena, *Służba domowa na dworach szlacheckich w Rzeczypospolitej końca XVIII wieku*, w: *Człowiek twórcą historii, t. 2: Rzeczpospolita polsko-litewska w Europie wczesnonowoczesnej*, red. Cezary Kukło, Wojciech Walczak, Białystok 2024, s. 349–367.
- Popiołek Bożena, *Benefactresses and Clients. Women's Patronage and Clientelism in the Saxon Era*, Warszawa 2020.
- Popiołek Bożena, *Dobrodziejki i klienci. Specyfika patronatu kobiecego i relacji klientalnych w czasach saskich*, Warszawa 2020.
- Popiołek Bożena, *Dwór Jadwigi z Jabłonowskich Woroniczowej, kasztelanowej kijowskiej, jako przykład organizacji szlacheckiego dworu kobiecego XVIII w.*, w: *Dwór kobiecy w Rzeczypospolitej XVII i XVIII wieku*, red. Bożena Popiołek, Anna Penkała-Jastrzębska, Konrad Pyzel, Kraków 2021, s. 125–154.
- Popiołek Bożena, „*Ekspens garderobna*”. *Zaopatrzenie dworu Izabeli z Poniatowskich Branickiej, kasztelanowej krakowskiej, w świetle dworskich ksiąg rachunkowych*, w: *II Symposium Branicianum. Elżbiety, Ludwiki, Izabele – kobiety w przestrzeni publicznej i prywatnej w Rzeczypospolitej XVIII wieku*, red. Adam Danilczyk, Piotr Guzowski, Waldemar F. Wilczewski, Białystok 2024 [w druku].
- Popiołek Bożena, *Elżbieta z Lubomirskich Sieniawska (ok. 1669–1729). Polityk – fundator – patron*, w: *Elżbieta z Lubomirskich Sieniawska. Królowa bez korony*, red. Konrad Morawski, Konrad Pyzel, Warszawa 2020, s. 12–33.
- Popiołek Bożena, „*Forteca w białogłowskich rękach*” – *kobiety fundatorki i administratorki zamków i dóbr w czasach saskich*, w: *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. Marcelli Antoniewicz, Warszawa 2002, s. 580–589.
- Popiołek Bożena, *Gdańskie kontakty Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, hetmanowej w kor.*, „*Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace Historyczne*”, 16, 1993, 158, s. 203–220.
- Popiołek Bożena, *Gospodarskie kłopoty Jadwigi z Jabłonowskich Woroniczowej, kasztelanowej kijowskiej*, w: *Kolekcje przyrodnicze i gospodarcze innowacje – tradycja i nowoczesność. Pamięci księżnej Anny z Sapiehów Jabłonowskiej (1728–1800)*, red. Iwona Arabas, Robert Książkowski, Warszawa–Ciechanowiec 2021, s. 35–55.
- Popiołek Bożena, Kicińska Urszula, *Panie Zamoyskie: Anna Franciszka z Gnińskich Zamoyska, Teresa z Potockich i Urszula z Kalińskich – okruciny biografii w świetle korespondencji i aktów ostatniej woli*, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*”, 65, 2017, 1, s. 19–38.

- Popiołek Bożena, *Kobiety dwór szlachecki i mechanizmy jego funkcjonowania*, Białystok–Warszawa 2022 (Spotkania z mistrzami, 9).
- Popiołek Bożena, *Kobiety świat w czasach Augusta II. Studia nad mentalnością kobiet z kręgów szlacheckich*, wyd. 2 poszerzone, Kraków 2018.
- Popiołek Bożena, *Kobieta zaradna. Konstancja Marianna z Potockich Szczukowa, podkancierzyna litewska*, w: *Słynne kobiety w Rzeczypospolitej XVIII wieku*, red. Agata Roćko, Magdalena Górską, Warszawa 2017, s. 21–40.
- Popiołek Bożena, *Królowa bez korony. Studium z życia i działalności Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej ok. 1669–1729*, Kraków 1996.
- Popiołek Bożena, *Magdalena z Tarłów Lubomirska (zm. 1728), wojewodzina krakowska. Próba biografii*, „Krakowskie Studia Małopolskie”, 2013, 18, s. 434–453.
- Popiołek Bożena, *Między przestrzenią domową a wielką polityką. Aktywność publiczna kobiet w czasach saskich*, w: *Drogi kobiet do polityki (na przestrzeni XVIII–XXI wieku)*, red. Teresa Kulak, Małgorzata Dajnowicz, Wrocław 2016, s. 27–43.
- Popiołek Bożena, Nowak Janusz S., *Wszyscy ludzie Elżbiety Sieniawskiej. Urzędnicy, oficjałiści dworscy, rzemieślnicy, kupcy i artyści kasztelanowej krakowskiej*, Kraków 2023.
- Popiołek Bożena, Penkała-Jastrzębska Anna, *Badania nad dworami kobiecymi – stan obecny i perspektywy badawcze. Doświadczenia w ramach realizacji projektu: „Kobiety dwór szlachecki w Rzeczypospolitej w czasach saskich. Struktura, ludzie, kultura, funkcje”*, w: *Człowiek twórcą historii*, t. 2: *Rzeczpospolita polsko-litewska w Europie wczesnonowożytnej*, red. Cezary Kukło, Wojciech Walczak, Białystok 2024, s. 293–316.
- Popiołek Bożena, *Powietrzem tknięty: zarazy i klęski żywiołowe w świadomości społecznej czasów saskich*, w: *Epidemie w dziejach Europy. Konsekwencje społeczne, gospodarcze i kulturowe*, red. Krzysztof Polek, Łukasz Tomasz Sroka, Kraków 2016, s. 220–228.
- Popiołek Bożena, *Radziwiłłówny w czasach saskich*, w: *Radziwiłłowie. Obrazy literackie, biografie, świadectwa historyczne*, red. Krzysztof Stępnik, Lublin 2003, s. 347–348.
- Popiołek Bożena, *Rola kobiet w kształtowaniu polityki matrymonialnej rodzin szlacheckich w XVII–XVIII wieku*, w: *Jednostka, rodzina i struktury społeczne w perspektywie historycznej. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Cezaremu Kukli z okazji 45-lecia pracy naukowej*, red. Piotr Łozowski, Radosław Ponią, Białystok 2022, s. 399–411.
- Popiołek Bożena, *Rytuały codzienności. Świat szlacheckiego dworu w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2022.
- Popiołek Bożena, *Sługa pański. Uposażenie urzędników i służby dworskiej na dworach prywatnych w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym”, 74, 2024, 4, s. 75–109.
- Popiołek Bożena, *Szlachecki dwór kobiety w świetle raptularzy domowych i rejestrów majątkowych z początku XVIII wieku na przykładzie dworu Teresy z Potockich Zamoyskiej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 69, 2021, 4, s. 477–496.
- Popiołek Bożena, *The Courts of Marianna Lubomirska née Belińska and Joanna von Stein Lubomirska, the Wives of the Grand Standard Bearer of the Crown as an Example of a Women's Court in Old Poland*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 70, 2022, 2, s. 183–200.
- Popiołek Bożena, *Women's Households. Accounting Books and Household Notebooks as Sources of Knowledge on the Activities of Provincial Female Courts in the 18th Century Polish-Lithuanian Commonwealth*, w: *Monarchs' Court – Private Court*, red. Bożena Popiołek, Urszula Kicińska, Anna Penkała-Jastrzębska, Kraków 2024, s. 161–182.

- Popiołek Bożena, *Z poczucia piękna, z potrzeby posiadania. Kobiety świat rzeczy w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2024.
- Pośpiech Andrzej, Tygielski Wojciech, *Spoleczna rola dworu magnackiego w XVII–XVIII w.*, „Przegląd Historyczny”, 69, 1978, 2, s. 215–237.
- Publiczna przestrzeń kobiet. Obrazy dawne i nowe*, red. Elżbieta Pakszys, Włodzimierz Heller, Poznań 1999.
- Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, red. Cezary Kukło, Warszawa 2008.
- Rodzina i jej gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w geografii europejskich struktur rodzinnych do połowy XX wieku*, red. Cezary Kukło, Piotr Guzowski, Białystok 2019.
- Rodzina, gospodarstwo domowe i pokrewieństwo na ziemiach polskich w perspektywie historycznej – ciągłość czy zmiana?*, red. Cezary Kukło, Warszawa 2012.
- Rothery Mark, *Emotional Economies of Pleasure among the Gentry of Eighteenth-Century England*, „Social History”, 49, 2024, 3, s. 294–315.
- Rudnicka Jadwiga, *Maria z Kątskich Potocka jako tłumaczka Moliera*, w: *Między barokiem a oświeceniem. Nowe spojrzenie na czasy saskie*, red. Krystyna Stasiewicz, Stanisław Achremczyk, Olsztyn 1996, s. 285–296.
- Sawicka-Jurek Jolanta, „Pod wdzięcznym onej rozkazem” – o kulturotwórczej roli dworu Aleksandry Ogińskiej w Siedlcach, w: *Dwory magnackie w XVIII wieku. Rola i znaczenie kulturowe*, red. Teresa Kostkiewiczowa, Agata Ročko, Warszawa 2005, s. 263–273.
- Skodlarski Janusz, *Księżna Anna Jabłonowska jako prawodawca i zarządca (1728–1800)*, „Studia Prawno-Ekonomiczne”, 89, 2013, s. 297–315.
- Skrabski Józef, *Działalność artystyczna Barbary z Duninów Sanguszkowej*, w: *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. 8: *Fundator i dzieło w sztuce nowożytnej*, red. Jerzy Lilejko, Irena Rolska-Boruch, Lublin 2007, s. 233–242.
- Słaby Agnieszka, *Kobiety w kręgach administracyjnych latyfundium magnackiego – na przykładzie dóbr Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej*, w: *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 6: *Stulecia XVI–XIX. Nowa perspektywa historyczna i językowa*, red. Piotr Borek, Marceli Olma, Kraków 2015, s. 279–290.
- Słaby Agnieszka, *Macierzyństwo. Studium z historii mentalności szlachty Rzeczypospolitej czasów saskich*, Kraków 2023.
- Słaby Agnieszka, *Rządzicha oleszycka. Dwór Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej jako przykład patronatu kobiecego w czasach saskich*, Kraków 2014.
- Słaby Agnieszka, *Szlachcianki na politycznej scenie czasów saskich – polityka czy obrona interesów domowych?*, w: *Wnuczki Pandory. Kobieta w społeczeństwie od starożytności do współczesności*, red. Anetta Głowacka-Penczyńska, Katarzyna Grysińska-Jarmuła, Monika Opiola-Cegiełka, Bydgoszcz 2016, s. 71–83.
- Spencer-Espinosa Christian, *Music and Social Change. Reflections on the Relationship between Sound and Society*, „International Review of the Aesthetics and Sociology of Music”, 53, 2022, 1, s. 57–76.
- Staves Susan, *Married Women's Separate Property in England, 1660–1833*, Cambridge 1990.
- Stępień Urszula, *Działalność fundatorska Elżbiety Sieniawskiej w świetle listów malarza Carla de Prevo. Zagadnienie relacji między zleceniodawcą i artystą*, w: *Działalność Elżbiety Sieniawskiej. Polityka – gospodarka – kultura*, red. Bożena Popiołek, Warszawa 2020, s. 375–394.

- Strobel Heidi A., *Royal „Matronage” of Women Artists in the Late-18th Century*, „Woman’s Art Journal”, 26, 2005–2006, 2, s. 3–9.
- Studies on Family and Household in Preindustrial Poland*, red. Cezary Kuklo, Piotr Guzowski, Białystok 2015.
- Syta Krzysztof, *Działalność Jana Bromirskiego komisarza w dobrach ruskich kasztelana krakowskiego Jana Klemensa Branickiego w latach 1750–1770*, cz. 1–2, „Studia z Zakresu Nauk Prawnoustrojowych. Miscellanea”, 8, 2018, 1, s. 341–370.
- Syta Krzysztof, *O nierównej przyjaźni – relacje burgrabiego krakowskiego Stanisława Goczałkowskiego z Izabelą Branicką w latach 1771–1786*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, 24, 2017, s. 183–206.
- Syta Krzysztof, *Proces aktotwórczy na dworze Izabeli z Poniatowskich Branickiej w Białymstoku w świetle listów Wojciecha Matuszewica podskarbiego białostockiego z lat 1772–1797*, w: *Belliculum diplomaticum VI Thorunense. Od dyplomatyki i archiwistyki do dokumentu elektronicznego*, red. Krzysztof Kopiński, Janusz Tandecki, Toruń 2016, s. 43–59.
- Syta Krzysztof, *Współpracownicy Stanisława Karwowskiego, generalnego plenipotenty Izabeli z Poniatowskich Branickiej (przyczynek do mechanizmów działania magnackiej kancelarii prawnomajątkowej)*, w: *Piśmienność pragmatyczna – edytorstwo źródeł historycznych – archiwistyka. Studia ofiarowane profesorowi Januszowi Tandeckiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. Roman Czaja, Krzysztof Kopiński, Toruń 2015, s. 309–328.
- Szkurlátowski Zygmunt, *Organizacja administracji i pracy w dobrach wielkiej własności feudalnej w Polsce w XVII i XVIII wieku w świetle instruktarzy ekonomicznych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego”, 1957, 8, s. 147–156.
- Terrasa Lozano Antonio, *Aristocracy and Litigation in the Seventeenth Century: a Transnational Space for Family Lawsuits*, „Revue Européenne d’histoire”, 16, 2009, 5, s. 637–653.
- Vickery Amanda, *His and Hers: Gender, Consumption and Household Accounting in Eighteenth-Century England*, „Past & Present”, 2006, 1, s. 12–38.
- Wiśniewska Dorota, *Salony, „salonierki”, polityka. Studium porównawcze Paryża i Warszawy w drugiej połowie XVIII wieku*, Toruń 2024.
- Wolff Charlotta, *The Swedish Aristocracy and The French Enlightenment Circa 1740–1780*, „Scandinavian Journal of History”, 30, 2005, 3–4, s. 259–270.
- Women in the Eighteenth Century. Constructions of Femininity*, red. Vivien Jones, London 1990.
- Woźniak Beata, *Zofia z Krasieńskich Trałowa Lubomirska – przedstawicielka osiemnastowiecznych polskich arystokratek*, „Studia Mazowieckie”, 17/31, 2022, 2, s. 113–130.
- Wyrobisz Andrzej, *Misericordia pestis tempore. Postawy i zachowania w czasie zarazy w Polsce nowożytnej (XVI–XVIII w.)*, w: *Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowej w XVI–XVIII wieku*, red. Urszula Augustyniak, Andrzej Karpiński, Warszawa 1999, s. 209–220.
- Zielińska Teresa, *Oficjaliści w dobrach magnackich w XVIII wieku jako urzędnicy ziemscy*, w: *Świat pogranicza*, red. Mirosław Nagielski i in., Warszawa 2003, s. 267–281.
- Żołądź-Strzelczyk Dorota, *Rodzinne tradycje pisania instrukcji wychowawczych*, „Horyzonty Wychowania”, 18, 2019, 46, s. 53–68.